

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๑๕ *

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

(จากเอกสาร ร. ๕ หมายเลข ม. ๒.๑๔ / ๗๔ เรื่อง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจ
ราชการหัวเมืองปักษ์ใต้)

บางปิ่น

วันที่ ๑ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ด้วยเมื่อเดือนกันยายน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจ
หัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงรายงานการที่
ได้ไปตรวจพร้อมทั้งเนื้อเห็นเพื่อจะทูลเกล้าฯ ถวาย และให้เป็นรายงานแบบอย่างไว้สำหรับ
ข้าราชการในกระทรวงที่จะได้ไปตรวจราชการหัวเมืองในภายหน้า แต่การที่เรียบเรียงรายงานนี้
อยู่ข้างจะช้า เพราะมีเวลาเรียบเรียงได้แต่ในวันพระบ้างในเวลากลางคืนเมื่อว่างราชการอื่นบ้าง
ทั้งรายงานก็อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่เรียบเรียงสำเร็จได้ดังประสงค์ จึง
ขอรับพระราชทานพระบรมราชโองการทูลเกล้าฯ ถวายรายงานตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้
มาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

บางปิ่น

วันที่ . . . ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า
ออกไปตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ เพื่อพระราชประสงค์จะทรงทำนุ

* สะกดการันต์ตามต้นฉบับ

บำรุงราชการบ้านเมืองในหัวเมืองเหล่านั้นให้เรียบร้อยเจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนนั้น เป็นพระเดชพระคุณล้นเกล้า ฯ หาทิสุดมิได้

ออกจากกรุงเทพ ฯ

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน เวลา ๓ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้ากับข้าราชการมีชื่อคือ พระยารพพิโกภัยว่าการแทนปลัดบาญชีกระทรวงมหาดไทย ๑ นายฉันทุมพรมหาตเล็กว่าที่เลขาธิการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ พระเสนีพิทักษ์ ข้าหลวงจัตวาราชการหัวเมืองแขกทั้งเจ็ด ๑ พระยาวิชิตภักดีผู้ว่าราชการเมืองไชยา ๑ พระยาจรรยาภักดีผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ๑ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ผู้ว่าราชการเมืองตรัง ๑ กับขุนหมื่นเสมียนคนใช้พร้อมกันณะเรือรกรเรศรัตนาศน์ซึ่งกรมทหารเรือได้จัดตระเตรียมให้เป็นพาหนะ แลให้กับต้นกุดเบ็กเป็นนายเรือ ได้ใช้จักรออกจากกรุงเทพ ฯ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ

ชุมพร

วันที่ ๒ กันยายน เวลา ๒ ทุ่ม ถึงปากน้ำเมืองชุมพร ได้ทอดพักอยู่ที่คืน ๑ พระรามาธิบดีผู้รักษามณฑลชุมพรลงมาต้อนรับตามสมควร ได้ถามไถ่ความว่า เมืองชุมพรในเวลานี้การปกครองและการไรรักษาชายก็เรียบร้อยเป็นปกติ ผู้คนบริบูรณ์ขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะคนยกข้ามกลับมาจากเขตรแดนอังกฤษมีอยู่เสมอ ความขัดข้องของกรมการเมืองอยู่อย่างเดียว แต่เรื่องความในโรงศาลก่งก้างทับถมมากไม่ใคร่จะแล้วไปได้ ไต่สวนเอาเหตุไต่ความว่า มีกรรมการผู้น้อยบางคนหาकिनเป็นหมอความเสียมสอนคู่ความในกระบวนอุบายมีคำทะเลาะแหว่งตึงประวิงความต่าง ๆ ไม่ให้เดินไปในกระบวนพิจารณา ฝ่ายข้าราชการที่เป็นผู้พิพากษาตุลาการก็ไม่ใคร่จะสันตติในทางที่จะตัดสินแลไม่กล้าหาญในการที่จะบังคับบัญชาไปให้เด็ดขาด การเป็นดังนี้ถ้อยความจึงได้ก่งก้างอยู่โดยมาก เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีข้าราชการซึ่งทรงคุณวุฒิอันสมควรออกมาว่าราชการเมืองชุมพรเมื่อใด ความขัดข้องเหล่านี้คงจะหมดได้ไม่ช้านานเท่าใดนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่งในการเรื่องนี้ไว้แต่เพียงว่าถ้ากรรมการผู้ใดหาकिनเป็นหมอความให้เอาตัวส่งเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคำสั่งนี้คงจะพอให้กรรมการเข็ดขยาดไปได้สักคราวหนึ่ง อีกเรื่องหนึ่งซึ่งได้ทราบความเมื่อมาถึงเมืองชุมพรในคราวนี้ทราบเกล้า ฯ ว่าทุกวันนี้

ความคั่งมาก

จับข้างเถื่อน

กรมการแลราษฎรพากันตั้งคอกจับช้างเดือนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยมีคนต่างประเทศในว่ามาแต่เมืองมาดากัสคาบ้าง มาแต่เมืองพม่าบ้าง เทียวหาซื้อช้างพลายไปใช้สอยให้ราคาแพงตัวหนึ่งบางที่ถึง ๗๐๐-๘๐๐ เหรียญ คนจึงพากันจับช้างหาประโยชน์มากขึ้น แต่ได้เสียจุกจำนวนช้างที่ออก ก็ยังไม่สู้มากมายนัก จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าการที่จับช้างมากขึ้นแต่เพียงนี้ ยังไม่ถึงทางที่จะเสื่อมเสีย โดยเหตุที่จะสูญเสียพรรณช้างนั้นประการใด

บ้านปากน้ำชุมพร

วันที่ ๓ กันยายน ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นเที่ยวที่ปากน้ำเมืองชุมพรอยู่ครู่หนึ่งที่ปากน้ำเมืองชุมพรในเวลานี้แปลกตากว่าที่ได้เคยเห็นเมื่อไปตามเสด็จพระราชดำเนินคราวก่อน ๆ เปนอันมาก ด้วยเหตุเมื่อสองสามปีมานี้ปลาทะเลไปเข้าอ่าวชุมพรชุกชุมขึ้น ราษฎรตั้งละมุดเต็มไปในอ่าวประมาณกว่า ๖๐ ละมุด ที่ปากน้ำบ้านเรือนพวกทำปลาทังติดต่อนั่นหนาเต็มขึ้นไปเกือบตลอดคั้งน้ำ ดูครึกครื้นแน่นหนายิ่งกว่าบ้านท่ายางซึ่งตั้งโรงงมสร้างนกในเมืองชุมพรนั้น แต่ดูปลาทังอย่าง ๑ ด้วยคันไม้ใหญ่ ๆ ที่ปากน้ำหายสูญไป ด้วยเหตุที่ถูกพายุในคราวนั้นเกือบหมดสิ้น แลเห็นตึกเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ได้แต่ไกล แลตึกนี้พิเคราะห์ดูเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ายังพอจะเยียวยาได้ คิดด้วยเกล้า ๆ ว่าจะให้ซ่อมแซมขึ้นไว้ใช้เป็นโรงคานตรวจภาษีของรัฐบาลในภายหน้า

อนึ่งที่ปากน้ำเมืองชุมพรในคราวนี้ พระรามฤทธิรงค์ ได้ตกแต่งถนนข้างหลังบ้านราษฎรไว้สายหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้คงรักษาไว้อย่าให้สูญไปเสีย เวลา ๒ โมงเช้าได้ออกเรือจากปากน้ำเมืองชุมพร

หลังสวน

วันที่ ๓ กันยายน เวลากลางวันถึงปากน้ำเมืองหลังสวน พบพระยารัตนเสรฐิ์ผู้ว่าราชการเมืองระนอง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้มีโทรเลขนัดให้ข้าม มาเมืองหลังสวนนั้นจัดเรือมาคอยรับ อยู่ที่ปากน้ำ ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นพักอยู่ที่ตึกพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ในเวลาวันนั้น

วิธีเหมาเมือง

การปกครองเมืองหลังสวนที่ข้าพระพุทธเจ้าได้พิเคราะห์เห็นแลได้ถามตามการที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ถ้าจะเรียกโดยคำสั้น ๆ ก็ตรงกับเมืองหนึ่งรัฐบาลเหมาเมืองแก่ผู้ว่าราชการเมืองในการทุกอย่าง ทำนองเกี่ยวกับการที่เป็นอยู่ในเมืองระนองแต่ก่อน กล่าวคือผู้ว่าราชการเมือง

ลงทุนตั้งกังสีรับซื้อและจำหน่ายสินค้าเข้าออก ผู้ว่าราชการเมืองรับผูกขาดทำภาษีอากร ผู้ว่าราชการเมืองทศรอนทุนรอนเจือจานให้ไพร่บ้านพลเมืองทำมาค้าขาย แลผู้ว่าราชการเมืองบังคับบัญชารับผิดชอบ

คุณของวิธีเหมาเมือง

ในการบ้านเมืองทั่วไป วิธีเหมาเมืองเช่นนี้ พิเคราะห์ดูมีทั้งคุณและโทษ ที่มีคุณนั้น คืออาไศรย์เหตุที่ผู้ว่าราชการเมืองตั้งใจมุ่งหมายแสวงหาแต่กำไรเป็นประโยชน์อย่างคติการค้าขาย การภายในบ้านเมืองมักจะเรียบร้อย เพราะเป็นประโยชน์ในการส่วนตัวของผู้ว่าราชการเมืองที่จะต้องจัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายระงับถ้อยความของราษฎร และทำนุบำรุงการทำมาค้าขายให้เจริญ ที่ได้ของผู้ว่าราชการเมืองอยู่ในสินค้าแลการทำมาค้าขาย ถ้าบ้านเมืองไม่เรียบร้อยราษฎรต้องแตกฉานชานเข็นหรือไม่เป็นอันที่จะทำมาค้าขายได้เป็นปกติ ผลประโยชน์กำไรของผู้ว่าราชการเมืองก็ย่อมจะตกต่ำลงไปอาไศรย์เหตุนี้ เมืองระนองแต่ก่อนก็ดี หรือเมืองหลังสวนในเวลานี้ก็มีการในบ้านเมืองย่อมเรียบร้อย โจรผู้ร้ายสงบ ถ้อยความก็ไม่คั่งค้างโรงศาลและการที่ทำนุบำรุงบ้านเมืองด้วยทำถนนหนทางเป็นต้น ก็ย่อมมีให้แลเห็น ไม่เสียเปรียบเมืองอื่นนับว่าเป็นฝ่ายข้างมีคุณ

โทษของวิธีเหมาเมือง

ในวิธีเหมาเมือง แต่ฝ่ายข้างโทษนั้น พิเคราะห์ดูเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การเหมาเมืองเช่นนี้ย่อมต้องอาไศรย์ผู้ว่าราชการเมืองที่เป็นคนกำลัลงทุนมาก ๆ ธรรมดาผู้มีทรัพย์ที่จะลงทุนทำการอย่างใดใด ย่อมหมายกำไรที่จะพึงได้มากมายในคราวเดียว หรือมิฉะนั้นก็ได้ติดต่อยืดยาวเป็นรกรากเสมอไป ก็แลผลประโยชน์ที่ผู้ว่าราชการเมืองจะได้จากการเหมาเมืองเช่นนี้เป็นผลประโยชน์อย่างข้างได้น้อยแต่ได้ยืดยาว เพราะเหตุฉะนั้นเหมือนเป็นการที่ย่อมให้ฝักรกรากของเอกชนลงเป็นภาระในราชการ ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงหรือรื้อถอนให้เรียบร้อยได้โดยยาก ว่าโดยย่อเป็นการที่มีทางประโยชน์ในส่วนตัวเอกชน อาจจะขัดขวางกับประโยชน์ของราชการได้นั้นประการหนึ่ง

โทษในการเหมาเมืองอีกประการหนึ่งนั้น บรรดาผลประโยชน์ที่ได้จากเมืองเช่นนี้ย่อมตกเป็นกำไรของผู้ว่าราชการเมืองเสียมากกว่าที่ได้เป็นผลประโยชน์แก่รัฐบาลหลายเท่า การเป็นดังนี้

เทียบคุณและโทษ
วิธีเหมาเมือง

เมื่อพิเคราะห์เปรียบเทียบคุณและโทษรวมลงเป็นข้อ วินิจฉัย ว่าวิธีเหมาเมือง เช่นนี้ จะเป็นวิธีที่ดีซึ่งควรจะเป็นแบบอย่างใช้ในการปกครองบ้านเมืองได้ หรือไม่ได้ประการใด ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า วิธีเหมาเมืองนี้เป็นวิธีไม่ดีเพราะประโยชน์รัฐบาลและประโยชน์ของผู้ว่าราชการเมืองเกี่ยงแย้งกันอยู่โดยธรรมดา จะไม่ให้เสียเปรียบกันฝ่ายหนึ่งไม่ได้ เพราะฉะนั้นควรคิดแก้ไขให้เป็นวิธีอย่างอื่น

แก้วิธีเหมาเมือง

ทางที่จะคิดแก้ไขวิธีเหมาเมืองเช่นนี้ รัฐบาลได้จัดเมืองระนองเป็นตัวอย่างอยู่เมือง ๑ คือจัดทำภาษีอากรทั้งปวงเป็นราชาธิปไตย ยอมยกส่วนลด ๑๐๐ ละ ๑๐ พระราชทานเป็นผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการ ที่จัดแก้ไขอย่างนี้ได้เงินหลวงเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนถึง ๓ เท่า แต่ทางอย่างนี้จัดการเปลี่ยนแปลงในเมืองระนองนั้น จะว่าเป็นทางที่ดีก็ยังไม่ได้ เพราะทางเสื่อมสูญผลประโยชน์บ้านเมืองยังมีอยู่ แต่หากช้าวันจึงจะแลเห็น เมื่อแลเห็นแล้วจะแก้ไขให้ดีขึ้นโดยเร็วไม่ได้ ทางที่จะเสื่อมสูญผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งได้ไต่สวนทราบเกล้า ๆ นั้น คือ เมืองระนองก็ดี เมืองหลังสวนก็ดี การทำแร่ดีบุกเป็นประโยชน์ใหญ่ซึ่งเกิดแก่บ้านเมือง การทำแร่ดีบุกจำเป็นต้องหาพวกจีนต่างเมืองเข้ามาทำการ พวกเค้าแก่เงินที่เข้ามาทำการเหมืองดีบุกเป็นคนไม่มีทุนรอน ผู้ว่าราชการเมืองซึ่งได้รับเหมาเมืองย่อมต้องลงทุนรอนให้พวกเค้าแก่ ให้เรียกหาลูกจ้างเข้ามาทำการในบ้านเมือง ถ้าพวกเค้าแก่เหล่านั้นไปทำการมีกำไร ก็ได้ทุนส่งคืนแก่ผู้ว่าราชการเมือง ถ้าไม่ได้กำไรหรือไปฉิบหายลงประการใด ทุนที่ผู้ว่าราชการเมืองรอนไปก็เป็นอันติดค้างสูญเปล่าเสียโดยมาก ในการรอนทุนให้เงินทำเหมืองแร่นี้ ตามคำชี้แจงของพระยาระนองและพระยาหลังสวนว่าเงินคงสูญเปล่าเสียอยู่ใน ๑๐๐ ละ ๓๐ หรือ ๔๐ ในจำนวนทุนที่ส่งแต่ผู้ว่าราชการเมืองซึ่งรับเหมาเมืองหากำไรได้ในทางอื่น กล่าวคือ ที่ได้รับทำภาษีอากรผูกขาด เช่นภาษีฝิ่น แลอากรบ่อนเบี้ย เป็นต้น ถ้ามีคนเข้าเมืองมาก เงินที่จำหน่ายฝิ่นได้ก็มากขึ้น เดิมพันบ่อนเบี้ยก็มากขึ้น ถ้าทำดีบุกได้มากขึ้น กำไรในอากรดีบุกที่รับทำก็ได้มากขึ้นตลอดจนการ

ที่ค้าขายของกงสี เช่นรับเข้าปลาอาหารมาจำหน่ายแก่ราษฎร หรือรับซื้อ
คิบกจำหน่ายไปต่างเมืองก็ได้มากขึ้น อาศัยรายได้ที่ได้จากทางเหล่านี้
ลั่นเหลือคัมพุนที่ขาดในการทรงทุนให้แก่พวกจีน จึงทำการเป็นผล-
ประโยชน์มาได้ ว่าโดยย่อความมุ่งหมายของผู้ว่าราชการเมืองที่ได้รับ
เหมาะเมืองย่อมเป็นสำคัญอยู่ในความคิดอ่านที่จะหาพวกจีนและผู้คน
เข้ามาตั้งท่ามาหากินในบ้านเมืองให้มาก ถ้ายิ่งมีคนเข้ามามากเท่าใด
ก็ย่อมจะได้ผลประโยชน์จากอำนาจที่ได้ทำภาษีอากรรับผูกขาดมากขึ้น
จึงได้กล้างทุนและอมขาดทุนในการที่ล่อคนให้เข้าเมือง

การที่ยกภาษีอากรมาทำเป็นราชาธิปไตย เป็นอันตัดกำไร
ของผู้ว่าราชการเมืองที่เคยได้ในทางนั้นมาเป็นหลวง และการกงสีซึ่ง
เคยภาสินค้าเข้าออกได้เปล่า เพราะเหตุที่ผู้ว่าราชการเมืองได้รับภาษี
ผูกขาดเข้าไว้ในตัว กลับต้องเสียภาษีเป็นหลวงลดกำไรของกงสีลงอีก
ชั้นหนึ่ง จึงเป็นการจำเป็นที่ผู้ว่าราชการเมืองต้องหยุดการลงทุนรอนซึ่ง
เคยล่อให้พวกจีนเข้ามาทำการตั้งแต่ก่อน โดยเหตุว่าหมดทางที่จะหา
กำไรมาคัมพุนที่จะต้องขาดส่วนพวกจีนทำเหมืองแร่เมื่อไม่ได้ทุนทรง
ตั้งแต่ก่อน ก็ไม่สามารถที่จะทำการให้สควกเป็นเหตุให้อพยพพากันไป
หาการทำในแขวงอังกฤษหรือที่อื่น ๆ และไม่มีผู้คนเพิ่มเติมเข้ามาใหม่
การเป็นดังนี้ เมื่อผู้คนในบ้านเมืองลดน้อยถอยลง หรือการทำมาค้าขาย
ไม่สควกก็เป็นธรรมดาที่ผลประโยชน์แผ่นดินจะลดน้อยถอยลงไปทุกที
การเป็นดังนี้จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าไม่แก้ไขหาทางที่เรียบร้อยให้ได้
ปล่อยให้ทางเสื่อมทรามมีอยู่ดังนี้แล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินคงจะลด-
ลงทุกที ถ้าปล่อยให้เสื่อมสูญลงไปมาก ก็จะแก้ไขให้กลับคืนดีขึ้น
อย่างเดิมได้โดยยากและนานวัน

เมื่อพิจารณาเหตุใจความข้อขัดข้องเป็นเหตุให้มีทางเสื่อม
ทราม ก็คือ ที่หยุดการรอนทุนล่อให้คนเข้าเมืองเป็นต้นเค้า มิใช่เพราะ
เปลี่ยนการภาษีอากรมาทำเป็นราชาธิปไตยความคิดที่จะแก้ไขซึ่งแลเห็น
ได้โดยง่าย ก็คือ ควรเอาทุนหลวงทรงล่อพวกจีนแทนที่ผู้ว่าราชการ-
เมืองได้เคยทรงมาแต่ก่อน แต่ความเห็นอย่างนี้เมื่อคิดต่อไปมีข้อ
ขัดข้องอยู่อย่างหนึ่งเพราะการจ่ายเงินหลวงกับการจ่ายเงินของเอกชน

ไม่เหมือนกัน กงสีทำการค้าขายเมื่อแลเห็นทางได้แน่ใจแล้วก็ยอมจ่าย
ทุนที่จะขาดสูญได้โดยไม่เสียดาย การจ่ายเงินหลวงนั้นต้องมีบัญชีจ่าย
โดยแน่นอน ถ้าไปขาดสูญเสียอย่างไรต้องว่ากล่าว เอาความรับผิดชอบ
ในเจ้าพนักงาน ก็เมื่อเงินที่รอลอให้เงินเข้าเมืองเป็นของแลเห็นอยู่จะ
ต้องสูญเสียไปโดยมาก ก็เป็นอันยากที่จะให้ผู้โดยมรับผิดชอบเป็น
เจ้าพนักงานอำนวยความสะดวกการเงินอย่างนี้ ถ้ารัฐบาลจะยินยอมให้เจ้าพนักงาน
จ่ายตามเห็นสมควรไม่เอาความรับผิดชอบ ความยากก็ยังมีในการ
ที่จะเลือกสรรเจ้าพนักงานให้เป็นที่น่าไว้วางใจ และจะตัดสินว่า อย่างไร
เป็นการสมควร และอย่างไรไม่เป็นการสมควร

ในวิธีรอนทุนให้พวกจีนทำการเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ไต่สวนวิธีที่อังกฤษทำทางเประ ได้ความว่ารัฐบาลอังกฤษยอมลงทุน
ให้ แต่เรียกหลักถานประกันทรัพย์สินเป็นสำคัญทุกราย การเรียกประกัน
ทรัพย์สินเช่นอังกฤษทำเช่นนี้ ผู้ซึ่งจะรับทำการยอมได้แต่ผู้ซึ่งมีทุนรอน
อยู่แล้ว เช่นพวกจีนพ่อค้าที่อยู่เกาะหมาก สิงคโปร์ เป็นต้น พวกจีน
ที่เข้ามาทำแร่ทางเมืองระนองเมืองหลังสวนเป็นคนขัดสน ซึ่งจะหาทุน
ทำในเมืองของอังกฤษไม่ได้แล้วโดยมาก ถ้าจะตั้งธรรมเนียมเช่น
อย่างอังกฤษ น่าที่จะหาคนเข้าทำการไม่ใคร่ได้

แต่อย่างไร ๆ ก็ดี เมื่อเป็นการแลเห็นอยู่แล้วว่า การที่
เหมาเมืองรัฐบาลเสียเปรียบผลประโยชน์ของผู้ว่าราชการเมืองมาก และ
การที่ยกมาทำเป็นการราชาธิปไตยไม่ลงทุนรอน ภาให้ผลประโยชน์
เสื่อมทรมลง ก็เป็นอันจำเป็นที่คิดแก้ไขจัดการในทางอย่างใด
อย่างหนึ่งซึ่งเป็นทางอย่างดีที่สุด ข้าพระพุทธเจ้ามาตริตรองดู เห็นด้วย
เกล้า ๆ ว่าทางอย่างดีที่สุดนั้น การภาษีอากรทั้งปวงควรทำเป็นราชาธิปไตย
เว้นไว้แต่การฝืนสุราและถ้ายังไม่เลิกบ่อนเบี้ย ควรจะให้ผูกขาด
บ่อนเบี้ยด้วยอีกอย่างหนึ่ง ส่วนเหมืองดีบุกนั้นเช่นเมืองระนองแลเมือง
หลังสวนที่ผู้ว่าราชการเมืองมีทุนรอนทั้งหลักแหล่งทำมานานแล้วเช่นนี้
ควรพระราชทานประทานบัตรให้ผู้ว่าราชการเมืองรับทำตามพระราช
บัญญัติแร่ แต่ลดพาคหลวงลงกว่าเดี๋ยวนี้นั่ง ให้คงอยู่เสมอเพียง ๑๐๐
ละ ๑๐ ผู้ว่าราชการเมืองคงจะพอทำการและทอดรอนทุนหาคนเข้าเมือง

ได้ เพราะยังได้ประโยชน์อยู่ในการที่จะรับซื้อขายสินค้าเข้าออก
อย่างหนึ่ง ค่าที่บอกอย่าง ๑ พวกหลวงจะเสียน้อยลงอย่าง ๑ ความเห็น
ของข้าพระพุทธเจ้าถึงกรมบัญชีกลางในเรื่องนี้ ถึงจะเป็นความเห็น
ซึ่งคิดเพื่อประโยชน์แผ่นดินเป็นใหญ่ก็ไม่ยืนยันว่าจะเป็นความเห็น
เป็นอย่างดีที่สุด หรือจะเข้าใจว่าจะเป็นหน้าที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้อง
แก้ไขในเรื่องนี้ แต่เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่กรมบัญชีกลางทั้งนี้
คงจะเป็นประโยชน์แม้อย่างต่ำที่สุด คงพอเป็นทางหนึ่งซึ่งจะประกอบ
ในความดำริของกระทรวงพระคลัง

วันที่ ๔ กันยายน เวลาบ่ายกลับจากเมืองหลวงสวนมาลงเรือ
อรรถเรศรัตนนาสนได้ชวนพระยารัตนเสวีลงเรือไปตรวจราชการและ
เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระ ฯ ด้วย

เรื่องแผ่นดินปนหูก

ข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองหลวงสวนคราวนี้ ได้ทราบเรื่อง
เบ็ดเตล็ดอย่าง ๑ ถึงจะไม่เป็นการสำคัญ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า เป็นความ
จริงที่ปลาด จึงได้เรียบเรียงกราบบังคมทูลในรายงานนี้ด้วย คือ ราษฎร
ในเมืองนี้มีความเชื่อถือเกรงกลัวอันตรายอย่าง ๑ เรียกว่าแผ่นดินปนหูก
ตามความที่พวกชาวเมืองหลวงสวนได้ชี้แจงให้ข้าพระพุทธเจ้าฟังนั้นคือ
บางทีในที่บ้านหรือที่เรือสวนไร่นาแผ่นดินถล่มไปเป็นวงกลมกว้าง
สองสามวา สี่วา ห้าวา ที่ใดแผ่นดินถล่มเช่นนี้ ถึงจะเอาดินถม
ก็ไม่เต็ม น้ำฝนน้ำท่าจะมีมาเท่าใดก็ไม่ขังอยู่ในที่นั้นได้ ความเข้าใจ
ของชาวเมืองหลวงสวนว่าที่แผ่นดินถล่มเช่นนี้ เพราะมีตัวสัตว์อย่าง ๑
เรียกว่าตัวลวง ไล่เสียงคุรูปว่าง บางคนว่า คล้ายวานร บางคนว่าคล้าย
แมว ตัวลวงนี้ชุกโพรงอยู่ในใต้ดิน ชุกทะลุขึ้นมาที่ใด ดินที่นั่นจึงถล่ม
ลงไป เรียกว่าแผ่นดินปนหูก ความเชื่อถือของชาวเมืองหลวงสวนนั้น
ถ้าแผ่นดินปนหูกในวัดหรือในบ้านผู้ใด เป็นลางร้ายเกิดขึ้นแก่เจ้าวัด
เจ้าบ้านนั้น ถ้าไม่ทั้งที่ย้ายเย้าเรือนออกไปอยู่ที่อื่น เจ้าวัดเจ้าบ้านคงต้อง
เป็นอันตรายด้วยไข้เจ็บอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเร็ว ถ้าย้ายเย้าเรือนไปเสีย
ที่อื่นแล้ว ถึงจะไปทำเรือสวนในบริเวณที่ซึ่งเป็นหูกก็ทำได้ แต่ถ้าไป
เททั้งของโสโครกลงในที่นั้นก็อาจจะเป็นอันตรายได้เหมือนกัน ได้มีผู้
ไต่ถามว่า เมื่อแผ่นดินปนหูก เพราะมีตัวลวงจะช่วยกันจับตัวลวง

ทำลายเสียไม่ได้หรือ พวกชาวเมืองหลวงเห็นว่า เงินทำเหมืองได้เคยตีตัว
หลวงตายครั้งหนึ่ง อยู่มาไม่ช้าเงินคนนั้นก็เปนนันตราย จึงไม่มีใครกล้า
คิดคักหรือทำอันตรายตัวหลวง ความเชื่อของชาวเมืองหลวงในเรื่อง
แผ่นดินเป็นเหตุครั้งนี้มีมาแต่โบราณจนกาลบัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้พบวัด
ริมแม่น้ำเมืองหลวงที่ได้ทิ้งร้างอยู่ เพราะที่วัดนั้นเกิดเป็นเหตุขึ้นเมื่อ
สักสี่ห้าปีมานี้ แต่หาได้มีเวลาแลความเชื่อพอกแก่ที่จะแวะขึ้นตรวจตรา
ด้วยตนเองไม่

วันที่ ๕ กันยายน เวลาเช้าใช้จากรออกจากปากน้ำเมือง
หลวง

สงขลา

วันที่ ๖ กันยายน เวลา ๒ โมงเช้าถึงเมืองสงขลา พระยา-
สุขุมณย์วินิจเมื่อยังเป็นตำแหน่งพระวิจิตรวรสาส์นข้าหลวงพิเศษกับ
ข้าหลวงรอง แลพระยาวิเชียรคีรีผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาภิกรมการ
จัดเรือลงมารับข้าพระพุทธเจ้าขึ้นที่พักอยู่ที่บ้านมารดาพระยาวิเชียรคีรี
ซึ่งเป็นที่พักข้าหลวงพิเศษนั้น แลพระยาภยบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมือง
พัตลงกับกรมการผู้ใหญ่ก็ได้มากอยรับข้าพระพุทธเจ้าอยู่ที่นี้ด้วย

ราชการเมืองสงขลา

ราชการเมืองสงขลาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ให้พระยาสุขุมณย์วินิจ เมื่อยังเป็นตำแหน่งพระวิจิตรวรสาส์นเป็น
ข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการบ้านเมืองตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๔ การที่ได้จัด
ประการใด พระยาสุขุมณย์วินิจแลพระยาวิเชียรคีรีก็ได้มีใบบอกเข้ามา
กราบบังคมทูลเนื่อง ๆ ทั้งที่ได้เสด็จพระราชดำเนินประกาศในเดือน
สิงหาคม ร. ศ. ๑๑๕ ราชการบ้านเมืองย่อมทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
แล้วโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลในรายงาน
นี้แต่โดยย่อแลเฉพาะในการบางอย่างที่ได้ไปทราบและพิเคราะห์เห็นใน
คราวที่ได้ไปตรวจครั้งนี้

การปกครองท้องที่

การปกครองท้องที่ได้จัดตามทางแบบลักษณะปกครองท้องที่
ที่โปรดเกล้าฯ ให้เรียบเรียงขึ้นใหม่เกือบจะสำเร็จตลอดหมด ในการ
ปกครองท้องที่ซึ่งได้จัดในเมืองสงขลาเห็นผลแปลกกับเมืองอื่น มีอยู่ใน
การที่จัดขึ้นอำเภอ เพราะการขึ้นอำเภอในมณฑลอื่น ๆ ยังพึงจะจัด
มณฑลพิศณุโลกย์จัดสำเร็จแล้ว มณฑล ๑ แต่ข้าพระพุทธเจ้าก็ยังไม่ได้

ตั้งคนกรุงเทพ ฯ
เป็นนายอำเภอ

ขึ้นไปตรวจเห็น พังมาเห็นที่จัดในเมืองสงขลานั้นเป็นอย่าง ที่ได้ทำการ
จนแลเห็นผล เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าการปกครองท้องที่ชั้นอำเภอนี้มี
ประโยชน์มากกว่าที่คาดไว้แต่เดิมหลายอย่าง อาจจะบังคับด้วยความ
ตรวจตราการกำนันนายบ้านปกครองท้องที่และเก็บส่วยเก็บค่านาได้
ตลอด เป็นการเบาภาระผู้ว่าราชการกรมการแลศาลเมืองใหญ่ได้มาก
จนแลเห็นว่าจำนวนและตำแหน่งหน้าที่กรมการเมืองใหญ่ซึ่งได้กะไว้
แต่เดิมว่าควรจะมีเมืองละเท่าใด ๆ นั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีเสียหลาย
ตำแหน่ง เพราะการอาจจะสำเร็จได้ในชั้นอำเภอเสียแล้วโดยมากยัง
แลเห็นการปลาดเนาะที่จัดอำเภอเมืองสงขลานั้นอีกอย่าง ๑ คือ แต่เดิม
พระยาสุขุมนัยวินิจ กับพระยาวิเชียรคีรี ได้จัดให้พระอนันตสมบัติเป็น
นายอำเภอ ๑ หลวงบริรักษ์ภูเบศร์เป็นนายอำเภอ ๑ ภายหลังหลวง
บริรักษ์ภูเบศร์ป่วยต้องถอนกลับเข้ามา หาตัวข้าราชการที่จะไปเป็น
นายอำเภอแทนยังไม่ได้ พระยาสุขุมนัยวินิจจึงจัดให้นายเปล๊ะ (๑)
เสมียนโทซึ่งออกไปจากกรุงเทพ ฯ ออกไปว่าการแทนนายอำเภอแขวง
ปละท่า ซึ่งจำนวนพลเมืองเกินสามหมื่น นายเปล๊ะไปทำการได้
เรียบร้อยตลอดทุกหน้าที่ บังคับบัญชาการผู้คนก็พากันนิยมนับถือ จน
เห็นไม่ควรจะเปลี่ยนกลับมา เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเป็นการปลาด เพราะ
นายเปล๊ะอายุก็ยังหนุ่มไม่เกิน ๓๐ ปี คุณสมบัติมีในตัวประการใด
ข้าพระพุทธเจ้าก็ย่อมทราบตั้งแต่รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ เพราะไม่
มีวุฒิวิเศษอันใดยิ่งกว่าความซื่อตรง ความเอื้อเฟื้อ แลวิชาเพียงเท่าที่
เสมียนโททั้งหลายรู้อยู่โดยมาก ที่คนเช่นนายเปล๊ะอาจจะบังคับบัญชา
พลเมืองได้ถึงสามหมื่นเปรียบเทียบกับความแลบังคับบัญชาการได้
สิทธิขาด เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าย่อมเป็นเพราะความนิยมเชื่อถือของ
ราษฎรในความจริงและความซื่อตรงของข้าราชการซึ่งจัดส่งออกไปแต่
กรุงเทพ ฯ เป็นอันมาก เมื่อเป็นเช่นนั้น ทางที่จะจัดการอำเภอต่อไปถ้าหา
คนในพื้นที่เมืองให้พอสมควรแก่ตำแหน่งไม่ได้ คนชะนิคอย่างนายเปล๊ะ
ยังพอจะหาส่งออกไปฉลองพระเดชพระคุณได้อีกเป็นอันมาก นับว่า
เป็นทางที่ดีที่ได้พบใหม่อีกอย่าง ๑

(๑) ค้นฉบับพิมพ์ไว้ว่านายเปล๊ะบ้าง นายเปลือบ้าง

การโจรผู้ร้าย

การโจรผู้ร้ายในเมืองสงขลา อาศัยอยู่ที่มีข้าหลวงพิเศษ และไต่ลงมือจัดการบ้านเมืองในทางที่จริง จัดเป็นสงบที่เดียว ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบสวนไต่ถามตามพ่อค้าและราษฎร ตามบ้านเรือน ซึ่งได้เที่ยวไปพบปะก็กล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นการเรียบร้อย โคกระบือปล่อยได้ไม่ต้องพิทักษ์รักษา

การคดี

การชำระถ้อยความในเมืองสงขลา ข้าหลวงพร้อมด้วยผู้สำเร็จราชการเมืองจัดการกรมการ ตัวข้าหลวงพิเศษเป็นประธาน สะสางความค้างเก่าแล้วไปได้มาก การศาลได้เลิกละวิธีการศาลอย่างเก่าที่แบ่งเป็นหลายแพนหลายศาลนั้นเสีย จัดศาลเมืองมีผู้พิพากษา ๓ คน รับพิจารณาความทั้งปวงทั่วไปศาล ๑ มีศาลอุทธรณ์ซึ่งผู้สำเร็จราชการเมืองเป็นผู้พิพากษาใหญ่ศาล ๑ และจัดให้นายอำเภอว่าความเล็กน้อย ในท้องที่ ๓ แห่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจดูที่ศาลเมือง และได้ถามถึงการโรงศาลที่ได้จัดขึ้น ได้กล่าวว่า ถ้อยความทุกวันนี้ความนครบาลไม่ใคร่มี มีแต่ความแพ่งโดยมาก ความเล็กน้อยตามอำเภอ นายอำเภอที่ได้จัดตั้งใหม่ ๆ เปรียบเทียบแล้วกันไปได้เกือบหมด ไม่ใคร่จะมีที่ต้องส่งมาถึงศาลเมือง ความในศาลเมืองมีแต่ความหนี้สินซึ่งโจทก์จำเลยอยู่ในบริเวณเมืองโดยมาก จัดว่าเป็นการคดีที่เห็นคุณค่าให้ถ้อยความน้อยลง แต่เสียอยู่ด้วยวิธีพิจารณาซึ่งยังต้องใช้อย่างเก่าทำให้ถ้อยความยืดยาว ความซึ่งฟ้องร้องกันในศาลเมืองมีเสมอเดือนละ ๓๐ เรื่อง ชำระแล้วไปได้เพียงเดือนละ ๒๕ เรื่อง ยังต้องมีความค้างคั่งอยู่เสมอจะนับว่าเป็นคดีที่เดียวไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกสำนวนความและคำตัดสินในศาลเมืองมาตรวจดู ๒ เรื่อง เห็นคำตัดสินก็พอใช้ แต่ดูความข้างแพ่งคดีร้องขอทุเลาคำตัดสินนั้นทั้ง ๒ เรื่อง พิเคราะห์เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า หน่าจะเป็นเพราะลูกความยังไม่ใคร่จะไว้วางใจแก่กรมการ ซึ่งเป็นผู้พิพากษาโดยธรรมดาที่ไม่ได้รู้จักไว้วางใจกันมาเสียช้านาน อีกประการหนึ่งเพราะกฎหมายยังเปิดให้ทุเลา ผู้ไม่ชอบใจในคำตัดสินเห็นช่องที่เขาเคยตั้งคั่นกันมาแต่ก่อน ก็ลองตั้งคั่นไปจนสิ้นฤทธิ์ แต่อย่างไรก็ดี การศาลว่ากล่าวถ้อยความในเมืองสงขลาหรือเมืองที่ใกล้เคียงกันเหล่านี้ ถ้าได้เปลี่ยนลักษณะพิจารณาและมีผู้พิพากษาออกไป

จากกรุงเทพ ฯ แม้ไม่สักกี่คน คงจะจัดการโรงศาลให้เรียบร้อยได้ตลอด เพราะสังเกตดูราษฎรชาวหัวเมืองปักษ์ใต้ในไทยเป็นคนว่าง่าย ถ้าเห็นว่า ทำโดยตรงโดยจริงแล้ว จะว่ากล่าวประการใดก็เชื่อฟัง

การโยธา

ถนนที่ทำแล้ว

การโยธา ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ได้แผ้วถางถนนเมืองสตาทิขึ้นกว่าแต่ก่อน และได้ตัดถนนใหญ่ใช้รถ ไล่นอกเมืองในเมืองหลายสาย ประมาณถนนที่ได้ทำแล้วยาวประมาณ กว่า ๒๐๐ เส้น ยังถนนหลวงที่พระยาวิเชียรคีรีได้ทำไว้แต่เดิม ตั้งแต่ กำแพงเมืองสงขลาไปจนสวนพระยาวิเชียรคีรีระยะทางใช้รถได้อีก ๒๐๐ เส้น การทำถนนเหล่านี้ใช้แรงนักโทษ และได้เอาทรัพย์ความอุกหนุน ของชาวบ้านซึ่งออกแรงลงทุนช่วยบ้างและบางแห่งที่ถนนตัดไปถูกที่ บ้านเรือน ก็ยอมรื้อถอนย้ายให้ ด้วยความยินยอมินดีทั่วทุกแห่งควรรับ ว่าเป้นความเจริญแก่บ้านเมืองเกิดขึ้นอย่าง ๑ แต่จะว่าเป็นประโยชน์ ใหญ่อันใดนักไม่ได้ เพราะเป็นแต่ทำให้บ้านเมืองงตงามขึ้น และทำให้ ที่ดินมีราคาแพงขึ้น บางทีจะพาให้มีบ้านเรือนงตงามเกิดขึ้นอีกบ้าง แต่ การที่ทำนั้นคงจะสำเร็จแล้วในไม่ช้านัก เพราะหมดยี่สิบปีในบริเวณเมืองที่ จะทำได้ และการรักษาก็จะต้องเป็นภาระมากขึ้นโดยลำดับ ข้าพระพุทธ- เจ้าได้ตักเตือนข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาให้พิจารณา ในข้อที่จะรักษานั้นจงมาก ถ้าจะรักษาไว้ไม่ได้แล้ว ก็ไม่ควรจะทำให้ เหนื่อยเปล่า

ถนนที่ควรจะทำต่อไป

ถนนที่จะเป็นประโยชน์สำคัญจริง ซึ่งควรจะกิดทำให้สำเร็จ จงได้นั้นเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่ ๓ สาย คือ ตัดแต่เมืองสงขลาไปเมือง นครศรีธรรมราชสาย ๑ ซ่อมถนนเดิมแต่เมืองสงขลาไปเมืองไทรบุรี สาย ๑ ตัดถนนแต่เมืองสงขลาไปเมืองจะนะ เมืองเทพา บันจบแดน เมืองหนองจิกสาย ๑ ถนนทั้ง ๓ สายนี้เป็นภาระใหญ่จริง แต่ถ้าทำได้จะ เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองแลการค้าขายเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ ปฎกษากับข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาด้วย เรื่องทำ ถนน ๓ สายนี้ได้ความว่า ถนนแต่เมืองสงขลาไปเมืองนครศรีธรรมราช นั้น ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้กะการที่จะทำและ ได้ลงมือทำบ้างแล้ว จะตัดตั้งแต่แหลมสนที่เมืองเก่าไปตามอำเภอ

ปละทำริมทะเลบันจบคลองระโนดแขวงนครศรีธรรมราช ถนนสายนี้ทำ
ง่าย และราษฎรชาวบ้านตามระยะทางก็ยินดีที่จะรับช่วยออกแรงทำ
ข้าพระพุทธเจ้าได้ข้ามไปคูที่แหลมสนตอนต้นซึ่งได้ลงมือทำแล้วนั้น มี
เงินพอค่าคน ๑ ได้รับแรงลงทุนของตนเอง ต่อยศิลาமாக่อเป็นขอบ
ถนนถมดินไปได้กว่า ๕ เส้น พอสิ้นหนานาในคราวนี้ ข้าหลวงพิเศษ
และผู้สำเร็จราชการเมืองจะได้ลงมือขอแรงราษฎรทำตามระยะบ้าน
ประมาณคงจะทำให้ถึงพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชในต้นศก ๑๖๖

ถนนสายไปเมืองไทรบุรีนั้น ถนนเดิมตัดครั้งเสด็จพระราช-
ดำเนินมียู่แล้ว แต่ขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องจะทำสะพาน จะต้องทำหลาย
สิบสะพาน จำเป็นต้องมีทุนและมิ่นายช่างไปตรวจคิอย่างสะพานทำ
ด้วยอิฐปูนจึงจะดี ถนนสายนี้ถ้าจะโปรดเกล้า ๆ ให้ทำ ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรให้กรมโยธาจกนายช่างออกไปตรวจและคิด
แบบสะพานให้เสร็จ แล้วควรโปรดเกล้า ๆ พระราชทานพระบรมราช-
านุญาตให้จ่ายเงินสักปีละ ๒๐๐ ชั่ง หรือเท่าใด ให้จัดทำเสมอไปไม่กี่ปี
คงจะสำเร็จได้ ส่วนในแขวงเมืองไทรบุรีนั้น เจ้าพระยาไทรบุรีจะทำ
สนองพระเดชพระคุณด้วยกำลังและทุนของเมืองไทรทั้งสิ้น

ถนนสายไปเมืองหนองจิกนั้นยังไม่ได้ตรวจทาง ข้าพระ-
พุทธเจ้าได้ให้ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่งคนออก
ตรวจทางแล้ว

ที่ทำราชการต่าง ๆ

ตึกพักข้าหลวง

ในเมืองสงขลานั้น จำเป็นเหมือนกับเมืองอื่น ๆ จะต้องมี
เรือนที่อยู่ของข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมือง แลที่ทำราชการบ้านเมือง
ตึกที่พักข้าหลวงได้สร้างไว้ที่แหลมทรายแห่งหนึ่งชำรุดชุกโครมบ้าง
แต่ไม่มากนัก แต่ตึกหลังนี้เป็นที่ถือกันในเมืองสงขลาว่าถ้าใครไปอยู่
ช้านานพ้นเดือน ๑ ขึ้นไป มักจะเป็นไข้เจ็บล้มตาย ข้าพระพุทธเจ้า
พิเคราะห์เห็นด้วยเกล้า ๆ เป็นความจริง มิได้ถือโดยเข้าใจผิด เพราะ
ตึกนั้นอยู่ตรงเขาแดง เวลาคราวลมตะวันตกพัดเวลาบ่ายพาให้อิสลา
เขาแดงร้อนอบตรมมาที่ตึกนั้นเสมอภาให้จับไข้ได้โดยง่าย ข้าพระพุทธ-
เจ้าได้ถูกลมร้อนเช่นนี้เวลาไปตรวจถนนฟากเขาแดงครั้ง ๑ ก็รู้สึกร้อนตัว
ไม่สบาย ข้าหลวงพิเศษในเวลานี้ออกไปอาศัยพักอยู่ที่บ้านมารดา

พระยาวิเชียรคีรี ทำเลบ้านแลเรือนเป็นที่สบายดี พระยาวิเชียรคีรีบอก
ชายที่บ้านนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจัดซื้อไว้เป็นที่พัก
ข้าหลวงแลเปนพลับพลาประทับร้อนในเวลาที่เสด็จประภาศเมืองสงขลา
ได้ แต่ราคายังว่าไม่ตกลงกัน ทั้งเงินในงบประมาณมณฑลนั้นก็ยังไม่
พอจะจ่าย จึงได้ตกลงคิดค่าเช่าให้พระยาวิเชียรคีรีเพียงเดือนละ ๕๐
บาทไปก่อน กว่าจะได้โปรดเกล้า ๆ ให้จัดซื้อที่น้เป็นของหลวง

บ้านผู้ว่าราชการเมือง

ที่บ้านผู้ว่าราชการเมืองนั้น เวลาที่บ้านพระยาวิเชียรคีรี
ก็มีอยู่เป็นที่มั่นคงแล้ว จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ายังไม่จำเป็นจะต้องคิดวิธี
แต่ที่ทำราชการบ้านเมือง กล่าวคือที่จะตั้งศาลและที่ทำการต่าง ๆ นั้น
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจวนเดิมซึ่งเป็นของหลวงเป็นที่เหมาะดีกว่าแห่งอื่น
แต่เรือนที่มีอยู่ในนั้น ข้าราชการกรมเปอนันตรายหายสูญไปเสียมาก
ยังเหลือแต่เรือนริมบ่อมได้ซ่อมขึ้นไว้เป็นที่พัก ข้าหลวงรองแห่ง ๑
และยังมีตึกเป็นหอป้ายหอพระของเดิม ๒ หลัง ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจ
ดูตึกนี้ เห็นพอจะซ่อมแซมขึ้นใช้เป็นศาลแลเปนออฟฟิศที่ทำการได้
จึงได้สั่งให้ข้าหลวงคิดจัดการซ่อมแซมขึ้นไว้

ทรงช้างนักโทษ

การโยธาที่จะต้องดำริห์มีอีกอย่าง ๑ คือ ทรงช้างนักโทษ
โทษเพราะการเลี้ยงนักโทษแต่ก่อนมาอยู่ในหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองแลผู้
คุมซึ่งได้ใช้สอยแรงนักโทษหาผลประโยชน์ของตน จะต้องเจือจานเลี้ยง
ขุนนักโทษ แต่บัดนี้เขาเอานักโทษมาใช้ทำการบ้านเมือง การเลี้ยงก็
จำเป็นต้องเปนการหลวง เปนทางเปลืองพระราชทรัพย์เกิดขึ้นอีกทาง
๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูภาษกับข้าหลวงแลผู้สำเร็จราชการเมืองตกลง
กันว่าควรจจะสร้างทรงขึ้นให้มีลานแลโรงงาน จะแบ่งนักโทษเมือง
พัทลุงซึ่งกำหนดโทษนานวันมาสมทบไว้ที่เมืองสงขลา แล้วกิดจัดให้ทำ
การค้าขายเช่นทำกระเบื้องเปนต้น จำหน่ายให้ได้ทุนกลับมาทูลพระ
ราชทรัพย์ที่เลี้ยงนักโทษได้บ้าง

ประกาศ

การทำประกาศที่เมืองสงขลา ได้ทรงพระราชดำริห์มา
ช้านาน ที่สุดตัวโคมก็ได้ส่งเข้ามาแล้ว ยังคิดอยู่แต่ด้วยการที่จะเลือกที่
แลก่อถ่านปูนรองโคมจึงค้างมาจนบัดนี้เมื่อเสด็จกลับจากชะวาทวีปแคว

ประกาศที่เมืองสงขลา ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้พระยาชลยุทธโยธินทร์ พร้อมด้วยพระยาวิเชียรคีรีปฤกษากันเลือกที่สร้างประการ ทกลงเนื้อ เห็นว่าควรจะรื้อศาลามุขพระเจดีย์บนยอดเขาดังกวน และสร้างประการตรงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้นำความทูลขึ้นกราบบังคมทูล ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยแล้ว จึงได้ขอให้กรมทหารเรือทำเครื่องไม้ประกอบตัวโคม แลส่งแบบถ่านปูนให้ข้าหลวงออกไปจัดการก่อสร้างคงจะสำเร็จได้ใน ร.ศ. ๑๑๖

โทรเลข

การสร้างสายโทรเลขที่จะต้องสร้างขึ้นแต่เมืองนครศรีธรรมราชไปเมืองสงขลาสาย ๑ แต่เมืองสงขลาไปเมืองไทรบุรีสาย ๑ ทั้ง ๒ สายนี้ของเดิมได้ทำไว้ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ชำรุดชุกโทรมไปเสีย จะต้องซ่อมขึ้นใหม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งข้าหลวงให้ลงมือจัดหาเสาซ่อมและได้ขอสายต่อกระทรวงโยธาธิการเป็นการตกลงจะได้ทำในระคุแล้งสิ้นมรสุม ทนใช้ได้ในศก ๑๑๖ ในส่วนสายโทรเลขในแขวงเมืองไทรบุรีนั้นเมื่อเจ้าพระยาไทรบุรีเข้ามาเผ่าทูลล่องรูสีพระบาท ก็ได้ตกเตือนข้าพระพุทธเจ้าขอให้คิดจัดเสียให้สำเร็จ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปถึงเมืองสงขลาคราวนี้ เจ้าพระยาไทรบุรีและรายนมูดาแต่งตั้งคุมหมุดน้องชายเจ้าพระยาไทรบุรีมาหาข้าพระพุทธเจ้าที่เมืองสงขลาฟังคำสั่งการซ่อมสายโทรเลขนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่ตงกูหมุดและมีตราสั่งไปยังเมืองไทรบุรีให้ลงมือทำในระคุแล้งนี้เหมือนกัน ส่วนสายลวดแลอินสุเลเตอร์เมืองไทรบุรีจะต้องการเพิ่มเติมเท่าใด ให้ไปเบิกของเดิมที่มีตกค้างอยู่เมืองตรังให้เอามาใช้จพอ หวังด้วยเกล้า ๆ ว่า เมืองไทรบุรีคงจะทำการทันเหมือนกัน แต่สายโทรเลขอีกสาย ๑ ซึ่งจะสร้างแต่เมืองสงขลาผ่านหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดลงไปเมืองกลันตันนั้นทางแต่เมืองสงขลาไปเมืองหนองจิกยังไม่ได้ตรวจ แต่คงจะต้องทำตามทางหลวงที่ตัดใหม่ เมื่อตรวจทางแล้ว ก็ย่อมเป็นอันตรวจทางโทรเลขแล้วด้วยหวังด้วยเกล้า ๆ ว่าจะได้ลงมือทำในศก ๑๑๖

ตลาด

การโยธาในเมืองสงขลานอกจากที่ได้กราบบังคมทูลมาแล้ว ข้าหลวงและผู้สำเร็จราชการเมืองได้รับพระบรมราชานุญาตให้สร้างตลาดหลวงขึ้นที่ริมกำแพงนอกเมืองด้านตะวันตกแถวหนึ่ง ตลาดนี้ได้เสด็จ

พระราชดำเนินไปทอศพระเนตร และได้โปรดเกล้า ฯ ให้แก้ย้ง
 หลังกา แต่ครั้งเมื่อเสด็จประกาศคราวนั้น เปนอันตกลงกำลังทำอยู่
 ตามพระราชดำริห์ ตลาดตอนที่ก่อแท่นร้านแล้วเพียงใด ได้เปิดให้
 ราษฎรเช่าขายของเก็บแต่กึ่งราคาเพราะเหตุที่ยังไม่ได้ทำหลังกา ราษฎร
 พากันพอใจในการตลาดนี้เป็นอันมาก ที่ขอแย่งกันเช่าประจำก็มี การ
 ทำตลาดคงทำสำเร็จได้ในศก ๑๑๕ นี้ เมื่อทำแล้วเสร็จ ประมาณราคา
 ค่าเช่าคงจะเก็บได้ปี ๑ ไม่ต่ำกว่า ๔๐ ซึ่ง พอเป็นกำลังทำนุบำรุงพื้น
 เมืองไม่ให้ชุกโครมได้ ยังทำเรือและเรือจ้างข้ามคน ข้ามสัตว์พาหะนะ
 ซึ่งกำลังจะการอยู่ก็มีอีกหลายอย่าง มีเงินพอค่าไว้รับจะสร้างศาลาทำเรือ
 จ้างช่วยด้วยทุนของตน ๒ รายแต่การอย่างอื่นซึ่งจะต้องทำด้วยทุนหลวง
 จะยังไม่สำเร็จได้เร็ว เพราะทุนยังขัดสนไม่พอที่จะทำการ

พิเคราะห์ดูผลในการโยธาที่ได้จัดทำขึ้นในเมืองสงขลาใน
 เวลานั้น พอเห็นความสะอาดเรียบร้อยของพื้นบ้านเมืองแปลกปลาดตา
 ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ด้วยพวกพ่อค้าแลพลเมืองก็เต็มใจที่จะช่วยราชการ
 ประมาณค่าการที่จัดได้เงินต่อไปดังนี้ ไม่ช้านานสักเท่าใดในเมือง
 สงขลาจะมีนคราภิบาลได้เป็นมั่นคง

เรือจ้าง

ภาษีอากร

ค่าเช่า

การภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินในเมืองนี้ ต้องนับว่า
 ข้ำหลวงพิเศษยังไม่ได้ลงมือจัดการอย่างใด นอกจากที่ได้ลงมือศึกษาวิธี
 เก็บแลค้นคว้าหาความจริงในการที่จะเก็บผลประโยชน์แผ่นดินให้ได้ตาม
 สมควร การที่ข้าหลวงได้จัดเพียงการเก็บเงินค่านาในศก ๑๑๔ เพราะ
 เหตุที่จับกรมการจ้อได้ จึงเปลี่ยนตัวพนักงานออกไปตรวจสอบใหม่
 ได้จำนวนนาแลจำนวนเงินขึ้นกว่าเก่ามาก แลเป็นทางที่จะตรวจสอบ
 ต่อออกไปถึงเมืองพัทลุงและเมืองนครศรีธรรมราช บางที่จะภาเงิน
 หลวงให้ขึ้นได้ทั้ง ๒ เมือง ถ้าเงินค่านาในหัวเมืองทั้ง ๓ นี้เพิ่มขึ้นได้
 ในจำนวนศก ๑๑๔ เท่าใด ข้ำพระพุทเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเป็นเพราะ
 ความเอาใจใส่ของข้าหลวงพิเศษ และที่ได้จัดการแก้ไขโดยทันทั่วทั้งที่
 นับว่าเป็นความดีอย่าง ๑ แต่เงินภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินอย่างอื่น
 นอกจากค่านานั้น ตามความจริงที่ได้สืบทราบอยู่บัดนี้

เงินภาษีอากรที่เก็บได้บัดนี้ เงินที่เก็บจากราษฎรในเมืองสงขลาโดยทางตรงหรือโดยทางอ้อมก็ตีปี ๑ จำนวนเงินมากกว่าที่ได้เข้าพระคลังเป็นอันมาก แต่หากตกเสียเสียหายไปเป็นผลประโยชน์ของผู้รับผูกขาดทำภาษีอากรแลเจ้าพนักงานในบ้านเมืองเสียโดยมาก เป็นต้นว่า ในการเก็บค่านาราชฎาท้องเสียค่านาตามพระราชบัญญัติส่วน ๑ ยังต้องเสียเบี้ยเลี้ยงพนักงาน ผู้ไปเก็บแลเสียค่าน้ำยามตามไฟรักษาพระราชทรัพย์อีกต่างหาก การเก็บส่วยรายเฉลี่ยราชฎาก็ต้องเสียอย่างนี้อีกเหมือนกัน

แก่วิธีเก็บภาษีอากร

ทางที่จะจัดการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินต่อไปข้างหน้านั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทางดีมีอย่างเดียว แต่คิดเก็บเป็นราชาธิปไตยทุกอย่าง เว้นไว้แต่อากรฝิ่น อากรสุรา อากรวังน และถ้าบ่อนเบี้ยยังไม่เลิก ควรผูกขาดด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ในการที่จะจัดเก็บภาษีอากรเป็นราชาธิปไตยในเมืองสงขลาเห็นเชื่อได้เป็นแน่ว่าราชฎาท้องจะมีความสุขกว่าอย่างทุกวันนี้เป็นอันมากแต่จำนวนพระราชทรัพย์จะขึ้นกว่าทุกวันนี้จะประมาณว่ามากที่เดิวนั้นไม่ได้ เพราะการที่จะเก็บอย่างทุกวันนี้เก็บโดยไม่เป็นธรรมดังเรียกค่าเบี้ยเลี้ยงแลค่ารักษาเงินหลวง ในการเก็บเงินค่านาและส่วยรายเฉลี่ยเป็นต้นนั้นก็จำเป็นจะต้องเลิก ยังภาษีอากรอย่างอื่นที่จะต้องเลิกโดยเก็บไม่ถูกต้องตามความที่มุ่งหมายในพระราชบัญญัติก็ยังมี เป็นต้นว่าภาษีเข้าทุกวันนี้ให้ผูกขาด ถ้าเข้าออกจากเมืองพัทลุงเจ้าภาษีเข้าเมืองนั้นเก็บขึ้น ๑ ถ้าพ่อค้าเข้าเมืองสงขลาซื้อเข้ามาขึ้นยิ่งฉางไว้ พอขึ้นทุกลงเรือจะออกจากเมืองสงขลา เจ้าภาษีเข้าเมืองสงขลาเก็บอีกซ้ำ ๑ ภาษีย้อยชักสามขาเข้าก็อย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าพ่อค้าขึ้นทุกผ้าขาวเข้ามาถึงเมืองสงขลาเจ้าภาษีย้อยชักสาม ถ้ามีผู้แบ่งซื้อไปขายเมืองพัทลุง ยังต้องเสียภาษีย้อยชักสามเมื่อเข้าเมืองพัทลุงอีกด้วย ยังภาษีอากรอย่างอื่น ๆ ซึ่งเป็นความเดือดร้อนแก่ราษฎรจะต้องผ่อนผันพิทักษ์อัตราลดลง เช่นอากรค่าน้ำ เป็นต้น ก็ยังมีหลายอย่างเป็นทางที่เงินภาษีอากรจะต้องลดลงมืออยู่ดังนี้ เงินที่ขึ้นคงจะไม่มากนัก แต่อย่างไรก็ดีข้าพระพุทธเจ้าเชื่อแน่ว่าแม้จัดการทำเป็นราชาธิปไตย พระราชทรัพย์ยังจะขึ้นได้อีกถึงอากรซึ่งยังจะให้คงทำเป็นผูกขาดอย่างทุกวันนี้ มีอากรสุราเป็นต้น ที่ต้องเข้ามาว่าประมูลในกรุงเทพฯ เงินหลวงก็ยังต่ำอยู่มากถึงแม้ที่ว่าประมูล

พวกผู้คนยังยำเกรงความตามหัวเมืองนั้นเองเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์
ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ไม่กล้าเข้าว่าประมูลมีอยู่โดยมาก ถ้าเปิด
ให้ว่าประมูลตามหัวเมืองโดยตรงอย่าให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการมีส่วน
ส่วนเกี่ยวข้องกับค้า ในเมืองอย่างเมืองสงขลาที่มีพ่อค้าซึ่งบริบูรณ์ทรัพย์
สมบัติอยู่โดยมากเช่นนี้ เงินหลวงคงจะขึ้นได้อีกเป็นอันมาก ด้วยเหตุ
เหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ากระทรวงพระคลังคงจะรีบ
คิดอ่านจัดการเก็บภาษีอากรหัวเมืองมณฑลปักษ์ใต้เหล่านี้ให้ทันขึ้น
ศก ๑๑๖

ผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเมือง ในการเรื่องภาษีอากรผลประโยชน์เมืองสงขลาที่จะจัดทำ
บำรุงขึ้นดังกรบบังคมทูลมานี้ มีปัญหาซึ่งเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรต้อง
พิจารณาข้อ ๑ กล่าวคือ ผลประโยชน์ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมือง
ซึ่งเคยได้รับพระราชทานอยู่ทุกวันนี้ และจะได้รับพระราชทานต่อไป
ข้างหน้า ผลประโยชน์ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้รับ
พระราชทานมาแต่ก่อนโดยที่รัฐบาลได้อนุญาตนั้นมีอยู่หลายอย่าง มี
ตัวอย่างซึ่งจะยกขึ้นได้คือ ส่วยรายเฉลี่ยอย่าง ๑ ส่วยรายนี้เก็บจาก
พลเมืองทั้งจีนและไทย แต่เดิมเก็บอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ กล่าวคือ
ส่งเงินเข้ามากรุงเทพฯ ตามจำนวนที่เก็บได้มากบ้างน้อยบ้าง และติด
ขัดค้างค้ำตามเจ้าหนุ่นายกองบ้าง ภายหลังมีตราพระคชสีห์มอบส่วนนี้
เหมาะในผู้สำเร็จราชการเมืองมีกำหนดให้ส่งเงินเข้ามากรุงเทพฯ ปีละ
เท่านั้น ถ้าเก็บไม่ได้ถึงเท่านั้น เปนพับในผู้สำเร็จราชการเมืองจะต้องส่ง
ให้ครบตามจำนวน ผู้สำเร็จราชการเมืองได้อำนาจดังนี้ ออกไปจัดการ
เก็บได้กำไร ปี ๑ ประมาณ ๑๒๐ ชั่ง สืบต่อกันมาหลายชั่วผู้สำเร็จ
ราชการเมืองจนทุกวันนี้ ผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา
ซึ่งจะยกเป็นตัวอย่างได้อีกจำพวกหนึ่งนั้น คือผลประโยชน์ที่ได้จาก
หัวเมืองแขกทั้งเจ็ด มีเงินภาษีอากรซึ่งผู้ว่าราชการเมืองแขกทั้งเจ็ด
แบ่งส่วนให้ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาเป็นธรรมเนียมมาแต่เดิม ผล
ประโยชน์ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้ในทางเหล่านี้ประมาณ
ปีละ ๓๐๐ ชั่ง ได้มาตั้งแต่ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่ก่อน ๆ จน
กระทั่งพระยาวิเชียรคีรีคนนี้ ก็ได้รับพระราชทานเป็นผลประโยชน์อยู่

จนทุกวันนี้ ทางที่จะจัดการต่อไป ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการคงจะต้องให้รับพระราชทานเงินเดือน และยกผลประโยชน์ที่ได้ในราชการต่าง ๆ มาเป็นของหลวงทั้งสิ้น การที่จะเปลี่ยนจากได้รับผลประโยชน์ในตำแหน่งมาเป็นเงินเดือนนั้น ถ้าผู้สำเร็จราชการเป็นคนรับตำแหน่งใหม่ บัณฑิตอันใดย่อมไม่มี เพราะเหตุว่าเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นจะพระราชทานเงินเดือนประจำตำแหน่งเท่าใด ก็ไม่มีเหตุที่ผู้สำเร็จราชการเมืองจะร้องไม่พอใจ หรือว่าตัดทอนผลประโยชน์อันใด เพราะผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเดิมจะได้อยู่มากน้อยเท่าใด เมื่อคนใหม่ยังไม่เคยได้ จะถือว่าควรจะได้ไม่น้อยว่าไม่ได้ แต่พระยาวิเชียรคีรีนี้เคยได้รับผลประโยชน์ในตำแหน่งอยู่แล้ว การที่จะเปลี่ยนมาให้เป็นเงินเดือน จึงมีบัณฑิตที่จะต้องวินิจฉัยว่าจะควรจัดการอย่างไรจึงจะเป็นการสมควรโดยถ้าจะพระราชทานเงินเดือนมีอัตราต่ำลงมากกว่าผลประโยชน์ที่รัฐบาลได้ยอมอนุญาตอยู่แต่ก่อน ก็คือลดผลประโยชน์ลงโดยไม่มีเหตุ ถ้าจะเอาผลประโยชน์ที่เคยได้ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาตั้งเป็นเกณฑ์พระราชทานเงินเดือนให้เท่ากัน เงินเดือนนั้นก็ยิ่งแรงกว่าเงินเดือนผู้ว่าราชการเมืองอื่นๆ โดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นบัณฑิตทั้งนี้

ในการเรื่องผลประโยชน์พระยาวิเชียรคีรีนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทางดีที่จะจัดให้เรียบร้อยทุกฝ่ายมีอยู่อย่าง ๑ คือ ทำบาญชีผลประโยชน์ที่พระยาวิเชียรคีรีได้รับในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองโดยอนุญาตของรัฐบาลนั้น ตรวจสอบอย่างใดที่จะเอามาเป็นผลประโยชน์เข้าพระคลัง โดยที่จะไม่เลิกลอน รวมเงินที่ได้ในผลประโยชน์เหล่านั้นมากน้อยเท่าใดบวกส่งเข้าพระคลังทั้งสิ้น และพระราชทานเงินทดแทนแก่พระยาวิเชียรคีรีเทียบเท่าจำนวนเงินที่เอามาเข้าพระคลังนี้ อัตราปีหนึ่งหรือปีครึ่ง และให้พระยาวิเชียรคีรีรับพระราชทานเงินเดือนเท่าผู้ว่าราชการเมืองอื่นเป็นยุติต่อไป ความเห็นข้าพระพุทธเจ้าทั้งนี้ จะควรประกาศไต่แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

สรรพราชการเมืองสงขลา ว่าโดยรวบรวมตามการที่ได้แลเห็นในเวลาข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการครั้งนี้ จัดเป็นได้

ออกจำเนียรขึ้นสู่ทางเจริญที่ถูกต้อง ถ้าเป็นต่อไปได้ดังนี้คงจะเรียบร้อย
ดีได้

หนองจิก

วันที่ ๙ กันยายน เวลาเช้า ๑ โมงกลับลงเรืออรรครเรศรัตนาศน์ใช้จักร
ออกจากเมืองสงขลา เวลาบ่ายโมง ๑ ถึงที่ทอดสมอปากน้ำเมือง
หนองจิก พระยามุขฉิมทรงจางวางกับแซกรรยาพระยาเพชรภิบาลผู้ว่า
ราชการเมืองหนองจิกจัดเรือออกมารับด้วยพระยาหนองจิกเข้ามา
กรุงเทพ ฯ ตามท้องตรากระทรวงพระคลังให้เข้ามาว่าอากรรังนก หา
ได้อยู่ที่เมืองไม่ แต่ได้จัดการรับรองเตรียมไว้พร้อมเสร็จทุกอย่าง
ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปพักอยู่ที่ท่าเทียบซึ่งพระยาหนองจิกปลูกไว้รับที่
ตรงหน้าเมือง

การบำรุงเมือง

ราชการเมืองหนองจิกนี้ ใต้สวนไม่ว่าจะได้ความ ด้วย
พระยาจางวางเป็นคนซื่อสัตย์สุจริต พระยาหนองจิกก็ไม่อยู่ แต่
พิเคราะห์ที่หมู่บ้านเมืองเห็นแปลกขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยพระยาหนองจิกได้
จัดการปลูกสร้างบ้านเรือนแข็งแรง และตัดถนนขึ้นในเมืองหลายสาย
คุดถนนในเมืองขึ้น ถนนตัดใหม่ที่จะเป็นประโยชน์ได้มากนั้น คือ ตัด
แต่จวนผู้ว่าราชการเมืองลงไปปากน้ำเมืองหนองจิกสาย ๑ ระยะทาง
ประมาณ ๗๐ เส้น แลถนนตัดไปเมืองตานีอีกสาย ๑ ถนนสายที่ตัดแต่
เมืองหนองจิกไปเมืองตานี ทั้ง ๒ เมืองต่างตัดมาขึ้นจบกันที่พรมแดน
ทำแล้วเสร็จในเดือนหนึ่งระยะทางตลอดถนนประมาณ ๒๐๐ เส้น
ถนนสายนี้จะเป็ประโยชน์ในการค้าขายไปมาของราษฎรทั้ง ๒ เมือง
เป็นอันมาก ด้วยระยะทางใกล้กว่าทางทะเลและทางที่เดินบกอยู่
แต่เดิม แลจะได้ปักเสาโทรเลขไปข้างทางถนนสายนี้ ข้าพระพุทธ
เจ้าจึงได้รับพระราชทานขนานนามถนนสายนี้ ให้เรียกว่า “ถนน
มหาดไทย”

ตัดถนนในเมือง

ถนนไปตานี

วัดมุขฉิม

อนึ่งวัดมุขฉิมในเมืองหนองจิกซึ่งพระราชทานพระราช
ทรัพย์ให้สร้างพระอุโบสถขึ้นนั้น พระยาจางวางและหลวงจีนคณา
นุรักษ์ได้จัดการก่อสร้างสำเร็จ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถ่ายรูปมาถวาย
ทอดพระเนตรด้วยแล้ว ยังขาดอยู่แต่พระประธาน พระยาจางวาง
แจ้งว่าจะโปรดเกล้า ฯ ออกไปแต่กรุงเทพ ฯ

ตานี

ราชการเมืองตานี

วันที่ ๑๐ เวลาบ่ายรุ่งสาศขึ้นรดยี่ปุ่นของ พระยาหนองจิกไป
เมืองตานีตามทางถนนมหาทไทย เวลา ๒ โมงเช้าถึงเมืองตานี พระยา
ตานี พระยาระหังกับศรีทวันกรมการทั้ง ๒ เมืองออกมารับถึงนอกเมือง
แลจัดที่บ้านพระพิพิธภักดีเป็นที่พัก แลเลี้ยงดูโดยแข็งแรง ราชการที่
เมืองตานีนี้พระยาตานีแจ้งว่าเรียบร้อยเป้นปรกติอยู่ มีความขัดข้องอยู่
บ้างแต่เรื่องโจรผู้ร้ายลักโคกระบือพาไปขายต่างเมือง ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ส่งพระเสนีพิทักษ์ข้าหลวงหัวเมืองทั้งเจ็ดให้คิดอ่านจัดการให้เป็นที
เรียบร้อยด้วย แลได้ชี้แจงแก่พระยาตานีให้เป็นที่เข้าใจว่า การที่ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีข้าหลวงออกมากำกับตรวจตราราชการ
หัวเมืองแขกทั้งเจ็ดนี้ เพราะทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทถึงความ
ขัดข้องที่มีอยู่ในระหว่างเมืองต่อเมืองที่ใกล้เคียงติดต่อกัน ความ
ขัดข้องเหล่านี้แต่ก่อนต้องส่งไปหาหัวเมืองสงขลาก็ไม่ใคร่จะสำเร็จ
ถึงขาดไปได้ เพราะเหตุที่หนทางไกลเป้นต้น จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้มี
ข้าหลวงออกมาประจำรักษาคอยระวังแก้ไขความขัดข้องทั้งปวงให้เรียบ
ร้อย ใช้แต่เท่านั้นเพราะทุกวันนี้มีพ่อค้าต่างประเทศเที่ยวแสวงหาผล
ประโยชน์ต่าง ๆ ชุกชุม คนเหล่านั้นมักจะใช้อุบายถ้อยเท็จปอกลอก
ผู้ว่าราชการเมืองให้ได้ความลำบากต่าง ๆ เช่นเรื่องที่มีผู้อ้างว่าได้ทำ
สัญญากับพระยาระแงะมอบผลประโยชน์ในบ้านเมืองให้เป็นต้น พระยา
ตานีย่อมทราบอยู่แล้ว จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีข้าหลวงออกมาคอย
ดูแลตักเตือน แลเป็นที่หาข้อของผูว่าราชการเมืองมิให้พลาดพลั้ง
เสียเปรียบในการเหล่านี้ การที่มีข้าหลวงออกมากำกับตรวจตราราชการ
อย่างนี้อย่าให้พระยาตานีเข้าใจว่า จะมารวบรัดตัดผลประโยชน์
อย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งพระยาตานีแลศรีทวันกรมการเคยได้อยู่ทุกวันนี้
ให้ลดน้อยถอยลงไป แท้จริงผลประโยชน์ในหัวเมืองเหล่านี้ซึ่งยังจะจัด
ให้เกิดเพิ่มเติมขึ้นได้ด้วยอำนาจแห่งการมีข้าหลวงยังมีอยู่เป้นอันมาก
ความประสงค์มุ่งหมายที่จะจัดการนั้นจะทำนุบำรุงให้ผลประโยชน์
เจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน การที่ทำนุบำรุงเจริญขึ้นได้เพียงใดนั้น แลจึงจะ
แบ่งเป้นภาคหลวงบ้างตามสมควร ขอให้พระยาตานีอดหนุนเชื่อฟัง
ถ้อยคำข้าหลวง และต้องระวังอย่าเกี่ยวข้องกับคนต่างประเทศจึงจะ

รักษาราชการบ้านเมืองได้เรียบร้อย พระยาตานียอมปฏิบัติตามคำชี้แจง
ข้าพระพุทธเจ้าในทุกประการ

วัดตานีนรสโมสร

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปนมัสการที่วัดตานีนรสโมสร ได้
เห็นศาลาโรงเรียนทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานทรัพย์ให้
สร้าง แลพระยาตานีได้ช่วยเป็นธุระการที่สร้างศาลานี้เป็นอันสำเร็จ
ตามพระราชประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถ่ายรูปมาถวายทอดพระเนตร
ด้วยแล้ว

ลำน้ำเมืองตานี

วันที่ ๑๑ เวลาบ่ายเร่งเสด็จออกจากเมืองตานีกลับมาลงเรือ
อรรถเรศรที่เมืองหนองจิก ทางในระหว่างเมืองตานีแลเมืองหนองจิกนี้
ทางทะเลแลทางบกข้าพระพุทธเจ้าได้เคยไปแล้วทั้ง ๒ ทาง เพื่อจะใคร่
เห็นภูมิประเทศ ขากลับนี้จึงได้ลงเรือพายขึ้นตามลำน้ำเมืองตานีไป
ประจบล่องลงทางลำน้ำเมืองหนองจิก ระยะทางเรือพาย ๕ ชั่วโมงเศษ
ทางลำน้ำนี้มีบ้านช่องเป็นระยะเนื่องกันตลอดไม่มีที่ป่า ที่ฝั่งทั้ง ๒
ข้างเป็นทุ่งนาโดยมาก มีคลองลัดซึ่งพระยาตานีได้ขุดด้วยเหตุอัน
ปลาดแห่งหนึ่ง ค้วยแม่น้ำนี้ปลายน้ำมาแต่เมืองยะลาไหลไปในเขตร
แดนหนองจิกก่อนแล้วจึงวกมาออกปากน้ำเมืองตานี สินค้าที่ล่องลง
มาตามลำน้ำถึงพรมแดนเมืองหนองจิก ๆ ตั้งเก็บภาษีผ่านเมืองตรงนั้น
ครั้งเรือล่องเข้าพรมแดนเมืองตานี ๆ เก็บอีกซ้ำ ๑ เป็นที่ย่อท้อของ
พ่อค้าพากันไปออกทางปากน้ำเมืองหนองจิกเป็นอันมากเพื่อเหตุที่จะ
หนีภาษีสองซ้ำ พระยาตานีจึงคิดขุดคลองลัดขึ้นในพรมแดนเมือง
ตานีไปทะลุออกลำน้ำใหญ่เหนือพรมแดนเมืองหนองจิก กันให้เรือ
หลีกเลี่ยงมาทางนี้ได้ แต่คลองนี้ยังทันเดินได้แต่ระคูน้า

ประโยชน์หัวเมืองแขกทั้งเจ็ด

ภูมิลำเนาของเมืองแขกทั้งเจ็ดซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็น
แลได้สืบสวนทราบความในคราวนี้ เห็นเป็นเมืองที่บริบูรณ์อย่างปลาด
จะหาเมืองมะลายูเมืองใดในแหลมมะลายูนี้เปรียบให้เสมอเหมือนเป็น-
อันไม่มี คือ หัวเมืองที่อยู่ริมทะเลสี่เมือง เมืองหนองจิกเป็นเมืองที่น่าดี
หาเมืองจะเปรียบมิได้ อาไศรย์เข้าเป็นสินค้าใหญ่ ในเมืองตานีมีนาเกลือ
แห่งเดียวตลอดแหลมมะลายูสินค้าเกลือเมืองตานีขายได้อย่างแพงถึง
เกวียนละ ๑๖ เหรียญ ขายตลอดออกไปจนถึงสิงคโปร์และเกาะหมาก เมือง

ยะหริ่งเป็นเมืองที่มีปาลาบริบูรณ์ เป็นสินค้าใหญ่ในเมืองนั้น เมืองสาย
ในพื้นที่เมืองเองอยู่ข้างทวาม แต่ที่อยู่ปากน้ำทางสินค้าขึ้นล่องบริบูรณ์
ส่วนเมืองที่อยู่ข้างใน ๓ เมือง คือ เมืองยะลา รามัญ ระแงะ เหล่า
นี้กล้วนเป็นเมืองอุดมด้วยแร่แลของป่าซึ่งเป็นสินค้าได้หลายอย่าง ถ้า
จัดการบำรุงให้ดี น่าจะมีผลประโยชน์ได้มากกว่าเมืองใดใดในแหลม
มะลายูทั้งสิ้น

การที่จะจัดบำรุง

ว่าโดยส่วนการที่จะทำนุบำรุงนั้น สิ่งสำคัญซึ่งควรจะจัดในขั้นต้น เห็น
ด้วยเกล้าฯ มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ภาษีฝิ่นอย่าง ๑ ภาษีขาเข้าขาออกอย่าง ๑
แลเลิกการหวงกั้นต่าง ๆ อย่าง ๑

ภาษีฝิ่น

ภาษีฝิ่นนั้นทุกวันนี้ต่างเมืองต่างทำ บางเมืองให้เงินรับ
ผูกขาด บางเมืองผู้ว่าราชการเมืองซื้อฝิ่นมาจำหน่ายเอง เป็นการประมุล
แย่งกันซื้อขายในระหว่างเมือง เงินที่ได้ก็ตกต่ำ เพราะเหตุที่จำต้องขาย
ราคาถูกลง ถ้าให้ว่าประมุลผูกขาดรวมกันทั้งเจ็ดเมือง เงินจะขึ้นกว่าที่ผู้
ว่าราชการเมืองได้ประจำอยู่ทุกวันเดี๋ยวนั้นไม่ต่ำกว่าครึ่งตัว การที่จัดก็อาจ
จะจัดได้โดยง่าย แต่หากแต่ก่อนมาไม่มีใครเป็นหัวหน้าอำนวยการจึงยัง
มิได้มีขึ้นได้ ในข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระเสนีพิทักษ์ ข้าหลวงให้
คิดหาผู้ว่าประมุลให้ทันในศก ๑๑๖ หวังด้วยเกล้าฯ ว่าเงินภาษีฝิ่นที่
จะจัดได้คงจะพอแจกจ่ายผู้ว่าราชการเมืองให้ได้คุ้มเท่าที่เคยได้อยู่
ทุกวันนี้ แลยังเหลือเป็นผลประโยชน์แผ่นดินได้อีกมาก

ภาษีขาเข้าขาออก

ภาษีขาเข้าขาออกนั้น ทุกวันนี้สินค้าเข้าเมืองใดเมืองนั้น
ก็เก็บ ออกจากเมืองใดเมืองนั้นก็เก็บ ลูกค้าต้องเสีย ๒ ซ้าสามซ้า
ด้วยภูมิประเทศยกย่อนต้องผ่านหลายบ้านหลายเมืองตั้งตัวอย่าง
ที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาในเรื่องที่พระยาตานีขุดคลองลัด
นั้น เป็นธรรมดาพ่อค้าแลราษฎรย่อมพากันทอดลอยเสียโดยมากทางจะจัด
ให้ดีขึ้นก็ไม่ยากอันใด ด้วยทางสินค้าเข้าออกในหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดนี้
ก็มีอยู่แต่ ๔ ทาง คือ ปากน้ำเมืองหนองจิกทาง ๑ ปากน้ำเมืองตานีทาง ๑
ปากน้ำเมืองสายบุรีทาง ๑ กับเมืองยะหริ่งนับว่าเป็นปากน้ำเข้าไปได้
เพียงเมืองยะหริ่งทาง ๑ ควรตั้งโรงภาษีแต่ที่ริมปากน้ำเมืองเหล่านี้ ให้
เก็บภาษีขาเข้าขาออกตามพระราชบัญญัติ เลิกด่านที่ตรวจเก็บตามพรหม

แดนให้หมด การค้าขายสทวขึ้นก็ถึงเจริญขึ้นกว่าเดี๋ยวนี้อันมาก ถ้าการค้าขายเจริญภาษีก็จะต้องได้มากขึ้นเป็นธรรมดา การที่จัดภาษีเข้าขาออกนี้ต้องรวมจัดเป็นการหลวงจึงจะไม่มี การเกี่ยงแย่งกันในระหว่างเมือง แต่ในชั้นต้นมียากอยู่หน่อยหนึ่งที่จะต้องสืบสวนให้รู้เสียก่อนว่า ภาษีเข้าขาออกซึ่งเก็บอยู่ ๒ ชั่วโมง ๓ ชั่วโมงนั้น เป็นผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมืองใดได้อยู่เท่าใด เพราะเมื่อจัดการเป็นหลวง จะต้องทดแทนผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมืองที่ขาดไป เพราะเหตุที่จะต้องลดเงินภาษีนั่นบ้าง ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระเสนีพิทักษ์ให้ไปสอบสวนแล้ว

ทำแร่แลหาสินค้ำป่า

การเลิกหวงห้ามนั้น ก็ทุกวันนี้เดี๋ยวนี้นี้เหมือนแร่แลของป่า ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองหวงห้ามไม่ให้ทำที่เดียว หรือหวงห้ามไม่ให้คนต่างเมืองเข้าไปทำมีอยู่หลายอย่างใช่แต่เท่านั้นที่เป็นการปิดข้อปิดขายก็ยังมีบ้าง ที่ทำดังนี้ก็โดยความที่ผู้ว่าราชการเมืองเข้าใจว่าจะรักษาผลประโยชน์ แต่เป็นรักษาในทางที่ผิดแท้ เพราะเป็นการห้ามความมั่งคั่งของไพร่พลหลาย ทางที่จัดก็ควรที่จะเปิดให้ราษฎรทำได้โดยสทว แล้วเก็บภาษีจากผลที่ได้ทำได้นั้น ถึงเป็นการลำบากกว่าก็อาจจะได้ผลประโยชน์มากกว่าแต่จะต้องใช้ชี้แจงแลเปิดไปโดยลำดับเป็นอย่างๆ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงพระเสนีพิทักษ์ให้เป็นที่เข้าใจแล้ว

การปกครองท้องที่

การบ้านเมืองในหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดที่จะจัดนั้น ส่วนการปกครองเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า หัวเมืองเหล่านี้ราษฎรเป็นแขกเป็นไทยปะปนกันอยู่ วิธีปกครองเป็นอย่างแขกมาก ถ้าจะตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ที่เดียวเกรงจะขัดยากด้วยคนไม่ใคร่เข้าใจ จึงตกลงให้เวลาข้าหลวงไต่สวนวิธีปกครองอย่างแขกให้เข้าใจเสียขั้นหนึ่งก่อน การอย่างใดไม่ดีจึงค่อยคิดแก้ไขตั้งแบบแผนต่อไป ในชั้นนี้เป็นแต่ให้ข้าหลวงไปมาตรวจตรา โดยถ้าจะมีการขัดข้องอย่างใดก็ให้แก้ไขไปตามการซึ่งเห็นว่าเป็นอย่างดีที่สุดขั้นหนึ่งก่อน

การโยธา

ส่วนการโยธานั้น การทำทางแลโทรเลขเป็นการสำคัญ การทำทางข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่พระยาพะสิมแลพระยาตานีให้กีดตัดถนนต่อไปทางเมืองยะหริ่ง แลให้ข้าหลวงชี้แจงแก่เมืองสาไห้ให้ทำตลอกไปจนพรมแดนเมืองกลันตัน ข้างเหนือก็ได้สั่งเมืองหนองจิกให้

ตรวจทางแลเกิดติดต่อกันมาจนพรมแดนเมืองเทพาเป็นอันเข้าใจกันว่า
จะลงมือทำกันในระคุแล้งนี้ ส่วนสายโทรเลขนั้นได้โปรดเกล้าฯ มีพระ-
บรมราชโองการแก่ผู้ว่าราชการเมืองแต่คราวเสด็จเมืองสาบบุรีแล้ว เป็น
อันตกลงที่จะได้ทำในระคุแล้งนี้พร้อมกับทำถนนด้วยทีเดียว

ตรวจการบ้านนาบอน

วันที่ ๑๒ เวลาบ่ายรุ่งออกเรืออรรคเรศร์จากปากน้ำเมือง
หนองจิกมาแวะรับพระยาสุโขมนัยวินิจนะเมืองสงขลา แล้วได้ใช้จักร
ต่อมา เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จถึงตรंगบ้านนาบอนพรมแดนเมืองนครศรี-
ธรรมราชต่อเมืองสงขลา ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะทราบการในท้องที่ซึ่ง
ห่างเมืองว่าจะเป็นประการใด จึงได้แวะขึ้นที่หมู่บ้านนั้นได้ถามราษฎร
ได้ความว่า เวลานี้โจรผู้ร้ายสงบเงียบทีเดียว โคกระบือปล่อยได้ เพราะ
ทางเมืองนครศรีธรรมราชจับกุมชำระผู้ร้ายทาง ๑ ทางเมืองสงขลา
ก็โปรดเกล้าฯ ให้มีข้าหลวงออกไปจัดการการบ้านเมืองเรียบร้อยเป็นที่
นิยมของราษฎรพวกนี้ได้อยู่เป็นอันมาก เวลาทุ่มหนึ่ง ออกเรืออรรคเรศร์
ใช้จักรต่อมา

นครศรีธรรมราช

วันที่ ๑๓ เวลาเช้าถึงปากอ่าวเมืองนครศรีธรรมราช พระยา
ศรีธรรมราชแลกรมการจัตเรือออกมารับ เข้าลำนน้ำปากพะยาไปขึ้นที่วัด
ท่าโพ ขึ้นช้างต่อไปตามถนนหลวงจนถึงท่าเียบซึ่งพระยาศรีธรรมราช
ปลุกไว้รับที่ร่มประตู่หน้ากำแพงเมือง

ราชการบ้านเมือง

การปราบปรามโจรผู้ร้าย

การเดินทาง

การทำถนนแลแต่งเมือง

ราชการเมืองนครศรีธรรมราชในเวลานี้ยังไม่ได้จัดการ
เปลี่ยนแปลงอันใดนอกจากการปราบปรามโจรผู้ร้าย ตั้งแต่พระยานคร
กลับออกไปจากกรุงเทพ ฯ ได้จัดการปราบปรามโดยแข็งแรง จัดเอาเป็น
สงบได้ นอกจากนี้มีการที่เรียกว่าจัดใหม่ แต่การเดินทางพระยานคร
ศรีธรรมราชได้จัดให้ออกเดินหลายสาย โดยหมายจะให้การแล้วเร็วแลดี
ขึ้นกว่าแต่ก่อน ประมาณเงินค่านางจะขึ้นบ้าง แต่นางจะไม่ถี่ได้ดัง
เมืองสงขลา เพราะยังใช้คนเก่าโดยมาก แลไม่ได้มีการตรวจตราอันใด
จะต้องหวังการที่ต่อเก็บจำนวนศก ๑๑๕ อีกอย่างหนึ่ง พระยานคร
ศรีธรรมราชได้แต่งถนนตั้งแต่ท่าโพขึ้นไปจนตลอดท้ายเมือง ได้ถาง
กำแพงแลเชิงเนินรอบเมืองคูสอาดสอาดขึ้นกว่าแต่ก่อน นอกจากนี้

ศาสนาฤๅษีเตียน

มีการที่แปลกท้าวอยู่อีก ๒ อย่าง คือ ที่มีพวกมิชชันนารีอะเมริกันออกไป
ตั้งสอนศาสนาฤๅษีเตียนอย่าง ๑ พวกมิชชันนารีนี้ได้รับพระราชทานยืมที่
ริมถนนท่าโพโดยการตกลงอย่างเดียวกับเมืองราชบุรีแห่ง ๑ แต่ยังไม่ได้อ
ปลุกสร้างอันใด นอกจากโรงจาก ๓ ห้องเป็นที่พักหลังหนึ่งในที่นี้ แต่
เวลาข้าพระพุทธเจ้าไปถึงพวกมิชชันนารีหาได้มีผู้ใดอยู่ไม่ สืบถามได้
ความว่ามีคนเข้ารีตฤๅษีเตียนประมาณ ๑๐๐ เศษ แต่ที่ได้รับบัพติสม์
แล้วประมาณ ๔๐ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นเองเมื่อเวลาผ่านไป มีผู้ชาย
แก่บ้างหนุ่มบ้างยืนแถวคอยรับอยู่ที่หน้าบ้าน มิชชันนารีประมาณ ๖ คน
เท่านั้น ถ้ามีผู้คนเข้ารีตมากมายถึงคำเล่าลือจริงตูก็น่าเป็นการปลาด ด้วย
มิชชันนารีพวกนี้ก็ไม่ได้ประพฤติเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองอย่างใด
ซึ่งจะให้แลเห็นว่าพวกศาสนิสต์พากันเข้ารีตด้วยประสงค์จะพึ่งพำนักนี้
ให้พ้นความไม่พอใจในการบังคับบัญชาอย่างหนึ่งอย่างใด แม้ที่สุกโรง-
พยาบาลหรือโรงเรียนซึ่งเป็นการแจกจ่ายให้ประโยชน์ในทางโลกย์ พวก
มิชชันนารีก็ยังไม่ได้ตั้งแต่สักอย่างมีแต่การที่สั่งสอนทางธรรมแลศรัทธา
ของคนพวกเหล่านั้น ซึ่งได้เกิดแลศึกษาในพระพุทธรศาสนาแต่ยังเล็ก
เหตุใดจึงมากลัวใจไปได้ดังนี้ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเปนกิจซึ่งพระเถรานุ
เถระในสงฆ์มณฑลควรจะวินิจฉัยจงมาก

การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ

การปลาดในเมืองนครศรีธรรมราชอีกอย่างหนึ่งนั้น คือ
การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ เปนการปลาดที่ความอุสาหะแลปัญญา
ของคนคนเดียวมีแต่ตัวอาจจะทำการใหญ่ได้เปนมหัศจรรย์ ข้าพระพุทธ-
เจ้าได้ถามไ้ความ ดังจะเรียบเรียงกราบบังคมทูล ฯ ต่อไปนี้ คือ
พระปาลรูป ๑ อายุประมาณ ๔๐ เศษ เดิมเมื่อยังเปนฆราวาสอยู่ใน
เมืองนครศรีธรรมราชนี้บังเกิดสังเวศด้วยวัดพระบรมธาตุชำรุดซุกโทรม
ปรักหักพังเปนอันมาก ปรารถนาจะปฏิสังขรณ์แต่ไม่มีกำลังสามารถจะ
ทำการได้ จึงออกบวชเมื่อ ๗ ปีล่วงมานี้ บวชแล้วออกธุดงค์เที่ยว
พยายามชี้แจงเกลี้ยกล่อมชาวเมืองให้ศรัทธาช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดพระ
บรมธาตุ แต่เที่ยวธุดงค์อยู่ดังนี้ ๔ ปี ไปได้คนศรัทธามากในตำบล
บ้านป่าแห่งหนึ่ง พระปาลจึงชักชวนชาวบ้านนั้นตัดไม้ผูกแพล่องลง

มาเมืองนครศรีธรรมราช แลไปขออนุญาตต่อผู้รักษาเมืองแล้ว ก็ลงมือทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตามกำลังเท่าที่มีอยู่ในเวลานั้น พอกิจการที่นี้รู้แพร่หลายออกไปก็บังเกิดความปีติยินดีของราษฎรทั้งชายหญิงพากันมาช่วยตั้งแต่เมืองไทรบุรี เมืองตานี เมืองหนองจิก เมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองกาญจนดิฐ ตลอดจนเมืองไชยาหลังสวน และในเมืองนครศรีธรรมราชเองพากันมาช่วยเป็นอันมาก ประมาณจำนวนคนที่ได้มาช่วยพระปาลทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๔ มาจนบัดนี้กว่าสองหมื่นคน มีคนทำการวันละพันบ้าง หกร้อยเจ็ดร้อยบ้าง ห้าร้อยเป็นอย่างต่ำ คนผู้ทำการล้นหลาม เหมือนกับการเมรุกรุงเมือง แลมีคนที่ทุกขนาดและชนิดต่างคนต่างทำการปะปนกันไป บางคนแก่อายุถึง ๖๐ เจ็ดสิบขึ้นไปถือปูนแลมุงกระเบื้องอยู่บนหลังคา บางคนช่วยขนอิฐบ้าง ถากไม้ไผ่กับบ้างดูเต็มใจ ทำด้วยกันหมดทุกคนเป็นการปลาด ได้แลเห็นก็ต้องเกิดปีติยินดีด้วยเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจตราแลได้เสียดพระปาลถึงวิธีจัดการได้ความว่า คนที่มาช่วยทำการนั้นแล้วแต่คนศรัทธาที่มีทรัพย์จะให้เงินช่วยก็ได้ หรือจะตัดไม้หาของป่าแม่ที่สุกเสียบ้างอาหารมาช่วยก็ได้ หรือถ้าจะช่วยด้วยน้ำพักน้ำแรงใครจะมาช่วยคนละกวันก็ตามใจ แลวิธีจัดการแบ่งหน้าที่นั้น ในส่วนผู้ชายถวายตัวเป็นโยมอุปฐากรับทำการวิ่งเต้นเบิกร้างอยู่นานวันมีประมาณ ๖๐ คน พวกนี้พระปาลจ่ายเสื้อดำกางเกงดำให้แต่งตัวแปลกกว่าพวกอื่นสำหรับใช้สอยวิ่งเต้นติดตามผู้คนหรือยกขนของเล็กน้อยต่าง ๆ นอกจากคนพวกนี้ผู้ใดสนใจในการไม้ก็จ่ายไปเข้ากองช่างไม้ ผู้ใดสนใจในการปูนก็จ่ายไปเข้ากองช่างปูนที่ไม่สนใจอย่างหนึ่งอย่างใดก็ให้ทำการดูแลกลางคนต่าง ๆ ส่วนผู้หญิงนั้นปันเป็นเวรกันมาเข้าโรงครัวประกอบอาหารเลี้ยงพวกคนทำการทั้งเข้าเย็น ถ้าถึงวันพระพวกชาวบ้านยังหาขนมแลผลไม้มาทำบุญอีกส่วนหนึ่ง ตัวพระปาลเองนั้นปลูกกระท่อมเล็กอยู่ริมวัดพระบรมธาตุดูแลอำนวยการทั่วไป การที่ได้ทำแล้วในเวลานี้ทำเครื่องบนวิหารแล้วสองหลัง ทำเครื่องบนพระระเบียงสำเร็จแล้วสองด้าน แลมีพระผู้ช่วยของพระปาลอยู่ที่วัดปากพนังอีกรูปหนึ่ง ชักชวนชาวบ้านนั้นมา

ช่วยทำทานพระศรีมหาโพธิ์อีกส่วนหนึ่ง การที่ทำนี้คงจะสำเร็จในต้นศก ๑๑๖ เว้นแต่พระอุโบสถหลังหนึ่งนั้น พระปาลร้องต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า เป็นการใหญ่อยู่แต่คงจะคิดปฏิสังขรณ์โดยเต็มกำลังที่จะทำได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเงินค่านาขึ้นพระบรมธาตุในเมืองนครศรีธรรมราชมีอยู่ประมาณปีละ ๔๐ ชั่ง ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินรายนี้ให้พระปาลเป็นนายนงานทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถคงจะสำเร็จได้เร็วขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ถ่ายรูปพระปาลรูปหนึ่ง รูปคนทำงานวัดพระบรมธาตุรูปหนึ่ง รูปคนเฝ้าของมาช่วยวันพระรูปหนึ่งมาทูลเกล้าฯ ถวายทอดพระเนตรด้วยแล้ว

สมโภชพระบรมธาตุ

ในเวลาพักอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้อารานาพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ที่ทับกระเขตร (คือระเบียงรอบพระมหาธาตุ) ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคชายาเธอได้พระราชทานเงินให้พระยานนครศรีธรรมราชปฏิสังขรณ์นั้น แลรุ่งขึ้นได้ถวายอาหารบิณฑบาตรแลได้เวียนเทียนสมโภชพระบรมธาตุในเวลาบ่ายด้วยน้ำใจศรัทธา ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระพรราชกุศล

ภูมิลำเนาเมือง

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นช้างออกไปดูท้องที่นอกเมืองทางด้านตะวันตกเวลาหนึ่ง แลได้ตรวจสอบดูแผนที่เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นของมีอยู่แต่เดิม เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทำเลเมืองนครศรีธรรมราชนี้ควรแก่การเพาะปลูก ไม่มีหัวเมืองใดในแหลมมลายูจะสู้ได้โดยแท้ ท้องที่ตั้งแต่ริมทะเลขึ้นไปจดเชิงเขาหลวง ที่เรียกว่าท้องที่ในเขาเป็นที่ราบทำเลนา มีลำน้ำไหลแต่เขาลงมาออกทะเลเป็นระยะกันกว่าสิบลำ ลำน้ำเหล่านี้ระดับน้ำกว่าแผ่นดินตอนริมเมืองไม่ถึงศอก จะปักทกเอาขึ้นนาได้โดยง่าย ท้องที่ตอนหลังเขาหลวงออกไปข้างตะวันตกได้ถามได้ความว่าเป็นที่ดอนที่เขาโดยมาก จะทำได้แต่การเพาะปลูกอย่างอื่นนอกจากนา แต่การทำนาในเมืองนครศรีธรรมราชนี้มีความขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องโคกระบืออย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องที่จำหน่ายสินค้าออกอย่างหนึ่ง กับด้วยเรื่องการหวงห้ามที่ดินอย่างหนึ่ง

การเพาะปลูก

โคกระบือไม่พอการ

ความขัดข้องด้วยเรื่องโคกระบือนั้น ด้วยมีพวกพ่อค้าต่างเมืองมารับซื้อโคกระบือออกไปทางเมืองสงขลาแลเมืองไทรบุรีไปขาย

เกาะหมาก แลส่งไปต่างประเทศปีละถึง ๔ พัน หัวพัน ภาให้โคกระบือ
ในพื้นที่เมืองรากาแพงเพราะไม่มีมากขึ้นได้ ราษฎรจะทำไร่นาทุ่น
ซื้อโคกระบือไม่ใคร่จะได้พอ เปนเหตุประการหนึ่งซึ่งพาให้การไร่นา
ไม่ใคร่จะแพร่หลายมากขึ้น

สะสมโคกระบือ

เรื่องโคกระบือออกจากเมืองนครเปนอันมากนี้ ข้าพระพุทธ-
เจ้าได้ทราบมาแต่เมื่อพักอยู่เมืองสงขลา แลได้ตั้งใจไว้ว่าจะไต่สวน
เหมือนกัน เมื่อมาได้ความดังนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการต่อไปข้าง
หน้าจำเป็นจะต้องคิดปัดหรือผ่อนให้โคกระบือออกให้น้อยลง แต่จะทำ
โดยทันทีพอคำต่างประเทศจะร้อง จึงได้ส่งพระยาสุชุมณย์วินิจไว้ให้
สำรวจบัญชีโคกระบืออยู่เมื่อเวลาจัดกำหนดผู้ใหญ่บ้าน เมื่อได้หลักถาน
ว่า ไม่พอแก่การไร่นาในเมืองเปนแน่แล้ว ก็จะห้ามหรือจะจัดการ
ผ่อนผันประการใดได้ถนัด

ทางสินค้าออก

ความขัดข้องด้วยเรื่องทางสินค้าออกนั้น เพราะลำน้ำเมือง
นครศรีธรรมราช ถึงมีมากก็เป็นลำน้ำเล็ก ๆ แลต้น มีลำน้ำดีพอใช้ก็
แต่ลำน้ำปากพนัง แตกเข้าไปอยู่เสียลึกซึ้ง แลยังขัดข้องโดยเหตุจะหา
ที่ทอดจอดเรือใหญ่ไม่มีดีด้วย ทางน้ำที่จะจัดบำรุงการค้าขายให้ดีขึ้น
แลจะทำให้ง่าย มีทางเดียวที่จะขุดแต่งคลองระโนดซึ่งเป็นทางเรือเล็ก

ขุดคลองระโนด

ไปมาได้ในระหว่างปากพนังกับทะเลสาบเมืองพัทลุง คลองนี้เป็นทาง
ใช้ไปมาได้ในระอุมรสุม และเป็นทางสำหรับสินค้าทะเลน้อยมาออก
ทะเล แต่ต้นเงินเสียด้วยทอดทั้งประมาณทางสัก ๒๐๐ เส้น ข้าพระพุทธ-
เจ้าได้ส่งพระยาสุชุมณย์วินิจแลพระยาศรีธรรมราชให้ตรวจดูแลให้คิด
จัดการที่จะขุดคลองระโนดในระอุแล้งนี้ นอกจากการขุดคลองระโนด
ในเรื่องทางขนส่งสินค้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าต้องคิดทำทางบกทั้งสิ้น ทางที่
จะเป็นประโยชน์สำคัญแก่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่าต้องตัดไปลงเมืองตรัง อาไศรย์เมืองตรังเป็นเมืองท่าขนส่งสินค้าออก
จำหน่ายทางค่านโน้น ถ้าทำทางขนส่งสินค้าลงเมืองตรังได้ดังคิด เมืองนคร
จะเป็นเมืองอุดมอย่างที่สุด ด้วยเมืองฝ่ายทะเลวันตกทุกวันนี้ตลอด
จนเกาะหมากต้องอาไศรย์เข้าซื้อมาแต่เมืองพม่า ถ้าเปิดเข้าเมืองนคร
ออกไปขายได้ราคากองถูกสู้เข้าพม่าได้ตลอดแหลมมะลายู แต่ทางที่จะ

ทำทางบก

ทางเด่นครไปตรัง

ตัดจากเมืองนครไปตรังนั้นมีอยู่เป็น ๒ ทาง ทางเดิมที่ใช้อยู่ทุกวันนี้
ไปในแขวงนครตลอดเข้าแขวงตรัง ว่าเป็นทางไปมาง่าย ยังอีกสายหนึ่ง
ตัดตั้งเด่นครศรีธรรมราชผ่านเมืองพัทลุงไปลงเมืองตรัง ทางนี้ต้อง
ข้ามเขา แต่เห็นค้วยเกล้า ๆ ว่าจะดีกว่าทางก่อน เพราะเหตุที่ได้สินค้า
เมืองพัทลุงอีกเมืองหนึ่ง เมื่อพระยาตรังลาข้าพระพุทธเจ้ากลับไปเมือง
ตรัง ทางเมืองสงขลาแลพัทลุง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาตรัง
ตรวจทางสายนี้ค้วย ต่อมาได้รับใบบอกว่า ทางสายนี้พอทำได้ไม่ยาก
ปานใดนัก ยากแต่ที่ต้องขึ้นเขาเพียง ๒๐๐ เส้นเศษ ๆ เท่านั้น ข้า-
พระพุทธเจ้าเห็นค้วยเกล้า ๆ ว่า ถึงระคูล้ำครวจะโปรดเกล้า ๆ ให้
อินชะเนียไปตรวจทำแผนที่ทางสายนี้ แม้ทำทำได้เพียงเป็นทางเกวียน
ก็จะเป้นประโยชน์บำรุงการค้าขายแลภาษีอากรหัวเมืองเหล่านั้นให้เจริญ
ขึ้นได้เป็นอันมาก ทางที่จะตัดให้เป็นประโยชน์ได้ในเมืองนครศรี-
ธรรมราชยังมีอีกหลายสาย ทางอย่างสั้น ๆ ตัดแต่เมืองนครไปที่ปาก

ทางเด่นครไปปากพนัง

พนังนี้ก็จะเป้นประโยชน์ได้มากสายหนึ่ง เพราะปากพนังเป็นที่ทำสินค้า
ใหญ่กว่าทุกท่า ในเมืองนครระยะทางก็เพียง ๕๐๐ เส้น ตัดไปในท้องทุ่ง
ที่ราบทั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาสุขุมนัยวินิจ พระยานคร
ศรีธรรมราชจัดการตรวจทางสายนี้ในระคูล้ำ ครั้นยังทางที่จะตัดออกไป

ทางเด่นครไปนอกเขา

นอกเขาลังเมือง ระยะทางเพียง ๖๐๐ เส้นก็จะเป้นประโยชน์ได้มาก
เพราะในเมืองเหล่านั้นไม่ใช้เกวียน การหาบขนสินค้าลำบากแก่ราษฎร
อยู่เป็นอันมาก ถ้ามีทางพอให้ใช้เกวียนได้ ถึงจะไม่สู้ดีหรือไม่มากมาย
เท่าใดนัก ก็จะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายมิใช่น้อย การอำเภอกำนัน

การอำเภอกำนันแบบเก่า

เมืองนครศรีธรรมราชนี้ได้รับความจากพระยาศรีธรรมราชว่า เมื่อครั้ง
กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเสด็จออกไปในแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้จัดวางเป็นแบบแผนลงไว้ตลอด
จนบันเขตอำเภอดลัดเขตแดนเมืองนครศรีธรรมราชได้รักษาการ
ตามแบบนั้นมา จนรัชกาลปัตยุบันนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรี-
สุริยวงศ์ออกไปจัดการแจกตัวจัดการปกครองท้องที่อย่างใหม่ให้มี
นายร้อยนายสิบควบคุมผู้คน แต่การที่สมเด็จพระยาออกไปจัดใหม่
ไม่สำเร็จ การปกครองท้องที่กลับลงเป็นอย่างเก่า ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคน

ทั้งหลายซึ่มทราบมาหลายชั่ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนดูแบบเก่า ได้ความเป็นที่ยินดีแลปลาใจที่ลักษณะการคล้ายกับแบบปกครองท้องที่ที่เทียบแบบเก่ากับแบบใหม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดในหัวเมืองชั้นในอยู่บัดนี้เป็นอันมาก คือ แบบเมืองนครบ้านหนึ่ง นับผู้เป็นเจ้าของบ้านว่าเป็นแก่บ้านตรงกับแบบใหม่ที่เรียกว่าเจ้าบ้าน แบบเมืองนครหลายบ้านรวมเป็นหมู่หนึ่ง ตั้งแก่บ้านเป็นแขวงคนหนึ่ง ตรงกับแบบใหม่ที่เรียกว่าผู้ใหญ่บ้าน หลายแขวงรวมเป็นอำเภอหนึ่ง มีนายอำเภอบังคับการตรงกับแบบใหม่ในชั้นตำบล แลกำหนดนายตำบล แบบเมืองนครรวมหลายอำเภอขึ้นอยู่ในกรมการคน ๑ ตรงกับแบบใหม่ที่จัดเป็นอำเภอ และมีกรมการอำเภอ บังคับบัญชา แบบเมืองนครกับแบบใหม่ตรงกันหมดทุกชั้น ผิดกันแต่ที่เรียกชื่ออย่างหนึ่ง แลไม่ได้ให้ราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านแลกำหนดแบบใหม่อย่าง ๑ กับกรมการว่าอำเภอเข้ามาอยู่เสียในเมืองไม่ได้ออกไปอยู่ตามท้องที่ดังแบบใหม่อย่าง ๑ เท่านั้น การที่จะจัดปกครองท้องที่เมืองนครศรีธรรมราชต่อไปคงเป็นอันเรียบร้อยได้ง่าย เพราะเดินตามรอยเดิมทุกอย่าง แม้แต่เขตแขวงที่ปักปันไว้แต่ก่อนก็แทบไม่ต้องเปลี่ยนแปลงอันใด

เรื่องเกาะกระ

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่เมืองตานีได้ทราบความปลาดุด้วยเรื่อง เกาะกระนำเมืองนครศรีธรรมราชจากพระยาตานีเรื่องหนึ่ง เกาะกระนี้อยู่ห่างฝั่งไม่บังคลื่อนลมไม่ว่าใครจะมีใครได้ไปมา ข้าพระพุทธเจ้าจำได้อยู่ว่าได้ทรงพระราชปรารภว่าจะเสด็จก็หาได้เสด็จไม่แลเกาะกระนี้ตามคำที่เล่าว่าเป็นน้ำผาเทบรอบตัวขึ้นลงไม่ได้ มีหาดทรายทางขึ้นลงอยู่ด้านเดียว แต่หาดทรายนั้นก็มิสิดางอกเป็นวงบังออกมาในทะเล มีช่องเลาะเรือเข้าออกเรียงลำแต่ที่ละลำเดียว ในว่าถ้าคนอยู่บนเกาะเพียงสี่ห้าคน อาจจะป้องกันคนตั้งสี่สิบห้าสิบไม่ให้ขึ้นเกาะนั้นได้ ตามคำพระยาตานีเล่าให้ข้าพระพุทธเจ้าฟังว่า เดิมแขกเมืองสาบบุรีไปตั้งหวงห้ามเก็บฟองจันละเม็ดแลรวงนกที่เกาะกระชายเป็นอาณาประโยชน์ อยู่มาพวกแขกเมืองตานีกับเมืองยะหริ่งคบคิดกันแต่งเรือไปลอบขึ้นเกาะกระในเวลากลางคืนไล่พวกแขกเมืองสาบบุรีออกจากเกาะกระได้ ตั้งแต่นั้นมาแขกเมืองตานีแลเมืองยะหริ่งพวกนั้นก็ตั้งประจำรักษาเกาะกระมาจนบัดนี้ เวลาเทศกาลคลื่อนลมสงบก็ผลัดเปลี่ยนกันพาฟองจันละเม็ดแลรวงนกเที่ยวขาย จนเวลาจวนระอุมรสุก็หาซื้อเสบียงอาหารไปสะสมไว้

บนเกาะแลเฝ้าเกาะไปจนถึงนครสมุทรสมณนี้ ได้ประมาณเจ็ดแปดปีมาแล้ว
ในว่าคนพวกนั้นหากำไรได้ปีละ ๒๐๐; ๓๐๐ เหรียญ ข้าพระพุทธเจ้าได้
สืบถามที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ได้ความสมจริง ว่ามีพวกแขกตานีมา
ตั้งหากินอยู่ที่เกาะกระ แต่จะเอาความรู้ยิ่งไปกว่านั้นไม่ได้ เพราะไม่ได้
ตัวผู้ใดที่ได้เคยไปเกาะกระเลย

ตรวจเขาหลวง

เรื่องหาประเทศที่อากาศเย็นสำหรับอยู่เมื่อระตุรอันนี้ เป็น
เรื่องที่ได้ใจหทัยกันอยู่เนื่อง ๆ แลที่เมืองนครศรีธรรมราชนี้มีเขาสูงหลาย
ลูก ที่สูงสุดคือเขาหลวง สูงถึง ๕๘๐๐ ฟุต สูงกว่าตำบลโตสารีที่ได้
เสด็จไปประทับในเกาะชะวา เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่เมืองนครศรี-
ธรรมราช เกิดความประสงค์หยากจะทราบภูมิประเทศเขาหลวงนี้ จึง
ได้ถามไต่ความว่ามีทางขึ้นได้แต่ไม่ใคร่จะมีใครได้ขึ้น เพราะเป็นเขาสูง
ชันแต่พวกที่ติดตามช้างเถื่อน แลพวกนั้นเล่าว่า ช้างบนเขามิที่ราบ
หลายตอน แลอากาศหนาวมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปถูกขากับพระยา
สุขุมณวิวินิจตกลงกันว่าระตุแลนั้น จะจัดให้หลวงอภัยพิพิธข้าหลวง
รองมณฑลชุมพรซึ่งเข้าใจการตรวจแผนที่และเข้าใจตรวจอากาศร้อน
หนาว ขึ้นไปตรวจทางให้ถึงยอดเขาหลวงสักครั้งหนึ่ง

เกาะสมุย

วันที่ ๑๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้าออกจากเมืองนครศรี-
ธรรมราช กลับมาลงเรืออรรคเรศร์รัตนาศน์ใช้จักรมาเวลาบ่าย ๕ โมง
เสด็จถึงเกาะสมุย ได้แวะขึ้นดูพลับพลา ซึ่งพระยาศรีธรรมราชแต่งตั้งให้
พระเสนหามนตรีมาปลูกเตรียมรับเสด็จไว้ข้างค้ำนเหนือ แต่เมื่อเสด็จ
กลับจากประภาศเกาะชะวา ตัวพระเสนหามนตรียังอยู่ที่ ๆ พักริม
พลับพลา เพราะมาป่วยเป็นไข้พิษอากาศมากฟุ้งกลายยังไม่มีการล้าง
พอจะลุกนั่งหรือจะลงเรือกลับไปเมืองนครศรีธรรมราชได้ ข้าพระพุทธ-
เจ้าได้ไปเยี่ยมพระเสนหามนตรีถึงที่พัก เห็นเป็นน่าสงสารยิ่งนักด้วยมา
ป่วยอยู่ในที่กั้นการขัดสน ทั้งอาหารที่จะรับพระราชทานให้มีกำลัง แล
ยาดีที่จะบำบัดโรคก็ไม่มี โช้แต่เท่านั้น บ่าวไพร่แลบุตรซึ่งมารักษา
พยาบาลก็พากันเจ็บป่วยงอมแงม มีแต่ภรรยากับบ่าวไพร่เป็นผู้พยาบาล
ไม่กี่คน ด้วยเดชพระบารมีบางเอนข้าพระพุทธเจ้าแวะไป จึงได้ให้
หมอหลวงซึ่งไปถวายให้ยาไว้พอที่จะรักษาพยาบาล แลได้แบ่งเสบียง

อาหารซึ่งเป็นของมีรสให้ไว้ตามสมควร ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระพรราชกุศล ข้าพระพุทธเจ้าตามพระเสนาหมมนตร์ได้ความว่าได้ปลูกพลับพลาไว้รับเสด็จ ๒ แห่ง แลได้ตัดทางทำสะพานขึ้นไปถึงภูเขาสะตอ แต่เวลามาทำการบังเอนประจวบคราวความไข้เกิดขึ้นในเกาะนั้น ราษฎรเจ็บป่วยเป็นอันมากที่ตายประมาณ ๖๐ คน ตัวพระเสนาหมมนตร์ก็มาป่วยลงด้วย แต่ในเวลาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงนั้นความไข้ในเกาะสมุยก้อยบัดนี้หายแล้ว

เกาะพงัน

วันที่ ๑๗ เวลาเช้าออกจากเกาะสมุยมาทอดที่อ่าวธารประภาสเกาะพงัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระยาศิริวิฑิตภักดีให้จัดช่างไปแต่งแลเป็ทของอักษรซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้จารึกที่ธารประภาสเมื่อเสด็จในเดือนสิงหาคมนี้

ตรวจธารใหม่

อนึ่งเมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่ธารประภาส ได้ตามชาวเกาะพงันถึงลำธารที่จะมีน้ำออกออกไปจากธารประภาสและธารเสด็จ ได้ความว่า ยังมีอีก ๔ ธาร อยู่ข้างใต้ธารเสด็จธาร ๑ อยู่ข้างเหนือธารประภาสในอ่าวแห่ง ๑ สามธาร ข้าพระพุทธเจ้าได้ชวนชาวเกาะลงเรือกันเรียงให้เข้าไปที่อ่าวค้ำน้ำเหนือ ระยะทางตีกันเรียงแต่ท่าธารประภาส ๔๐ มินาทีถึงอ่าวใหญ่ค้ำน้ำเหนือที่เขื่อนไม้งามมาก น้ำในอ่าวนั้นในแผนที่หมายไว้ว่าลึก ๓ วา แม้เรือพระที่นั่งไปทอดก็บังลมตะวันตก ตะวันออก หรือลมทะเลได้สนิท ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นตรวจดูที่ธารกลางซึ่งว่าเป็ธารใหญ่กว่าอีก ๒ ธาร ธารนี้เป็นลำคลองเข้าไปยืดยาว เดินลุยเข้าไปตามลำคลองเกือบครึ่งชั่วโมงจึงถึงที่ตลิ่งน้ำตก แต่น้ำตกนี้สูงมาก คล้ายกับคลองมะยมที่เกาะช้างพอเป็นที่เสด็จประภาสได้ ถ้าจะทำทางแต่ชายหาดตรงเข้าไปถึงที่น้ำตกคงจะไม่ไกลนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระยาไชยาให้ตัดทางไว้เพื่อเสด็จประภาสในคราวหน้า แล้วได้ออกเรือจากเกาะพงันเวลาบ่าย ๕ โมง

กำเนินคนพคุณ

เรือนโรงบริศัทบ่อทอง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าถึงเมืองกำเนินคนพคุณ ข้าพระพุทธเจ้าได้แวะขึ้นดูที่ตำบลบางตะพาน มีบ้านเรือนราษฎรไม่ก่นหลัง แต่พวกบริศัทบ่อทองบางตะพานตั้งที่พักแลโรงไว้สินค้าที่นี้หลายหลัง เรือนโรงเหล่านี้ทำด้วยเครื่องไม้มุงสังกะสี แต่ทอดทิ้งหักพังไปเสียมาก เหตุที่เรือนโรง

ของพวกบริษัทบ่อทองหักพังไปนี้ ได้ความว่า เดิมปากน้ำบางตะพาน ร่องน้ำตรงออกทะเล พวกบริษัทปลูกเรือนโรงอยู่ริมชายทะเลข้างใต้ ปากน้ำ อยู่มาฝนแล้งน้ำเหือดน้อยไป ๒ ปี คลื่นทะเลตีทรายปักปากน้ำ ตัน ครั้นปีที่ ๓ มีน้ำเหนือหลากมาหาไหลออกทางร่องเดิมไม่กักตักเป็น ลำน้ำเลียงเข้าไป ทางที่บ้านเรือนของพวกบริษัท แผ่นดินพังพาเรือนโรง หักทำลายลงน้ำไปหลายหลัง ที่เป็นหลังใหญ่สำหรับผู้อำนวยการอยู่ยัง เหลืออยู่บนตลิ่งแต่ครั้งหลัง แลได้ความต่อไปว่า ที่โรงจักรของบริษัท ซึ่งตั้งขึ้นที่บ่อทองนั้น น้ำป่าก็ล้างทำลายเสียมากเหมือนกัน ในว่าหม้อ สติมซึ่งสำหรับใช้ในการจักรเดี่ยวนี้หลุดลงอยู่ในคลองที่เดียว กิดด้วย เกล็ด ๆ ถูกเป็นการอัศจรรย์ ด้วยคนซึ่งได้มีส่วนในบริษัทนั้นพากันเสีย สูญเงินทองไปก็มีมาก เพราะเหตุที่หลงเชื่อผู้อำนวยการซึ่งมาก่อนสร้าง สิ่งเหล่านี้ไว้ บัดนี้มีกรรมการธนาคารลงโทษประจานพวกที่อำนวยการ บริษัทให้ประจักษ์แก่ตาโลกย์ ดูก็น้อย

การทำทองบางตะพาน

เรื่องการทำทองที่บางตะพานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีความ เชื่อในบริษัทที่จะทำการอย่างฝรั่ง เพราะเหตุทองมีจริงแต่ไม่มากพอ ที่จะคุ้มทุนที่ทำโรงจักรใหญ่โต ความไขก็ร้ายแรงซุกซุม คนจรแปลก หน้ามายุไม่ใคร่ได้ คนทำทองแต่ก่อนหรือที่ทำอยู่ทุกวันเดี๋ยวนี้ ก็ ล้วนแต่คนซึ่งเกิดแลคุ้นเคยแก่ระกุนิยมของประเทคนั้น ๆ จึงอาจอยู่แล ทำทองได้ เมื่อบริษัทมาทำการก็พาพวกลูกจ้างมาตายเสียหลายร้อย จนาผู้ใดที่จะยอมมาไม่ได้ ถ้ามีบริษัทมาทำอีกก็คงเป็นเช่นนั้นอีก ไม่ เปนประโยชน์แก่รัฐบาล เพราะการอนุญาตให้บริษัททำตามสัญญาก็มี ค่าเช่าที่ดินแต่เล็กน้อย ทางที่จะได้มากมีแต่ตกอยู่ในภาคหลวง ที่จะชัก จากเนื้อทองที่บริษัททำได้ เมื่อบริษัททำทองไม่ได้ ประโยชน์หลวงก็ จำขาดสูญไปด้วยเปล่า ๆ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าแม้ในทางผลประโยชน์ แผ่นดินที่จะได้จากบ่อทองบางตะพานนี้ ถ้าเก็บอย่างแต่ก่อน กล่าวคือ เก็บเป็นส่วยจากตัวคนซึ่งไปร่อนทองคน ๑ เพียงปี ๒ บาท หรือ ๓ บาท ปลอ่ยให้ราษฎรเที่ยวร่อนหาตามชอบใจยังจะได้ผลประโยชน์แผ่นดิน มากกว่าที่ให้บริษัททำ

ทางเกวียนแต่เพชรบุรี ถึงบางตะพาน

อนึ่งที่ตำบลบางตะพานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าสืบถามได้ความ ว่า มีทางเกวียนในระกุนแล้งใช้ได้ตลอดขึ้นมาถึงเมืองเพชรบุรี แต่ไป

หมดยุ่เพียงบางสะพานจะใช้ต่อไปทางเมืองประทิวแลเมืองชุมพร
ไม่ได้ ได้ถามหาเหตุว่าจะเป็นเพราะมีเขาขวางหน้าหลักไม่ได้หรือ
ประการใดก็ไม่ได้ความ คงได้ความแต่ว่าไม่ได้ใช้กันมาแต่เดิมเท่านั้น
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจะตรวจดู ถ้าพอจะทำได้ควรจะให้มีทางเกวียน
ลงไปให้ตลอด จะได้รับพระราชทานสั่งพระยารัตนเศรษฐีข้าหลวงเทศา
ภิบาลมณฑลชุมพรให้ตรวจทางตอนนี้อย่างเร่งด่วน

การปกครองเมือง

กำเนิดนพคุณ

การปกครองเมืองกำเนิดนพคุณในเวลาข้าพระพุทธเจ้าไป
ตรวจการครั้งนี้ เข้าใจว่าจะเป็นอย่างเลวที่สุดในหัวเมืองบักขี้ไต้ ได้
ความว่าโจรผู้ร้ายก็ยังมียุ่ แลหลวงปลัดผู้รักษามืองก็ประพฤติดำ
สมควรเป็นข้าราชการ มีผู้ยื่นเรื่องราวต่อข้าพระพุทธเจ้ากล่าวโทษหลวง
ปลัดว่า ได้ข่มขู่ห้ามปรามมิให้ผู้ใดยื่นเรื่องราวกล่าวโทษต่อข้าพระพุทธ
เจ้า ถ้าผู้ใดมีฟังข้าพระพุทธเจ้ากลับเข้ามาแล้ว หลวงปลัดจะเอาโทษ
จหนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พิจารณาได้ความจริงตามที่โจรยักหา จึง
เอาตัวหลวงปลัดเมืองกำเนิดนพคุณจำเข้ามากรุงเทพ ฯ ข้าพระพุทธเจ้า
ได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูล แลได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้ถอดหลวงปลัดลงเป็นไพร่ตามสมควรแก่ความผิดนั้นแล้ว เห็นด้วย
เกล้า ฯ ว่าเพราะเมืองกำเนิดนพคุณเป็นเมืองน้อย แลเป็นที่มีความไ้
เจ็บ ไม่ใคร่มีใครจะสมัครรักษาราชการ ดัวยังคงเป็นหัวเมืองขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพ ฯ คงยากที่จะรักษาราชการให้เรียบร้อย แต่บัดนี้ก็ได้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเมืองกำเนิดนพคุณไปขึ้นเมืองชุมพร หวังด้วย
เกล้า ฯ การคงจะเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะผู้ว่าราชการเมือง
ชุมพรอาจมาตรวจตราการได้เป็นครั้งเป็นคราว ไม่ปล่อยให้ผู้รักษา
เมืองให้ทำการได้ตามอำเภอใจดังแต่ก่อน

ประจวบคีรีขันธ์

เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากบางสะพาน เวลาบ่าย ๔ โมง
เสด็จถึงเกาะหลักข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นตรวจตราการที่ตำบลบ้านเกาะ
หลักจนเวลาย่ำค่ำจึงได้กลับลงเรือ ที่ข้าพระพุทธเจ้าไปแวะที่เกาะหลัก
นั้น เพื่อจะไ้ส่วนการจำหน่ายเข้าหลวงพระราชทานแก่ราษฎรซึ่งได้
จัดส่งลงไปแต่ก่อน แลอยากจะสืบสวนการปกครองบ้านเมืองซึ่งได้

จัดการตั้งแยกเมืองประจวบคีรีขันธ์ไปขึ้นเมืองเพชรบุรี ว่าจะแปลก
เปลี่ยนเป็นประการใดบ้าง

การจำหน่ายเข้าหลวง

เรื่องการจำหน่ายเข้าหลวงนั้น ได้ความว่า แต่แรกราษฎร
ไม่มีใครจะมารับ ด้วยภวกันเกรงกลัวค่าเล่าลื้อที่ผิดต่าง ๆ เช่นว่าผู้ใดรับ
แล้วไม่มีเข้าใช้จะเอาตัวไปใช้สอยราชการเป็นต้น ครั้นต่อมาราษฎร
ได้ทราบความจริงว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเข้าออกไป
หจครองให้แก่ราษฎรในเวลาอศยยาก เมื่อทำนาได้ผลจึงจะเรียกให้ใช้
ก็ภวกันมีความยินดีมารับพระราชทานเข้าไปจนหมด ข้าพระพุทธเจ้า
ได้พบผู้ใหญ่บ้านตำบลหนึ่ง ซึ่งได้ลงมารับเข้ากำลังสี่ซั้มอยู่ที่บ้านเกาะ
หลัก แล้วจะพาขึ้นไปที่บ้านของตน ดูเป็นที่นิยมยินดีมาก เสียอยู่
แต่จำนวนเข้าที่ส่งออกไปนั้นไม่พอจำนวนคนที่ต้องการ พวกบ้านคอน
หรีที่หลังลงมารับไม่ทันหลายราย ถึงแก่โกรธซึ่งผู้จำหน่ายจะฟ้องร้อง
ว่ายกยอกเข้าไม่จำหน่ายให้ บางคนที่มาวิงวอนข้าพระพุทธเจ้าขอให้จัด
ส่งเข้าเติมออกไปอีกก็มี แต่เป็นการสนใจด้วยเป็นเวลาจวนระคุมรสุม
แลได้ความว่า เข้าเบาซึ่งราษฎรทำในปีนี้ก็จวนจะเก็บเกี่ยวได้อยู่บ้าง
แล้ว จึงจำเป็นต้องระงับไว้

การปกครองท้องที่

ส่วนการปกครองเมืองนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถาม
ตามพระสงฆ์แลราษฎรชาวบ้านเกาะหลัก ได้ความว่า ผู้ว่าราชการ
การเมืองประจวบคีรีขันธ์ได้จัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านตลอดแล้ว แต่ได้
เลียงคววิธีที่จัดยังไม่ถูกต้องตามแบบแผนที่ที่เคียว แต่กระนั้นพระสงฆ์
แลราษฎรภวกันแจ้งความว่า ตั้งแต่จัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านตรวจตรา
การมา โจรผู้ร้ายสงบราบคาบโคกระบือปล่อยได้มีความสุขสำราญ
ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดูภูมิลาเนาบ้านเกาะหลัก
นี้ดูทำเลดีบ้านช่องก็มาก แลเป็นระยะที่พักเรือไปมาทางหัวเมือง
ปักข์ได้ แต่ทุกวันนี้ที่พักผู้รักษาเมืองไปตั้งอยู่ที่บ้านคลองกุยใกล้เขา
สามร้อยยอด ปากคลองที่ทอดเรือก็ไม่มี แลยังต้องเข้าลำนน้ำไปอีก
หลายชั่วโมงจึงถึงศาลากลาง เห็นไม่เปนประโยชน์อันใดยิ่งกว่าที่ไปตั้ง
ทำนาเพราะที่ตรงนั้นมีนามากแลอยู่เคย ๆ กันมา เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าควร
ย้ายศาลากลางแลที่พักผู้รักษาเมืองลงไปตั้งที่บ้านเกาะหลัก จะเป็น

ย้ายที่ว่าการเมือง

ประโยชน์แก่ราชการดีกว่าทุกวันนี้มาก เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับเข้ามาถึง
กรุงเทพ ฯ ได้หารือการเรื่องนี้ต่อพระยาสุรินทรฤไชย ฯ ข้าหลวงเทศา-
ภิบาลสำเร็จราชการมณฑลราชบุรีก็เห็นชอบด้วย และได้จัดการย้าย
ศาลากลางเมืองประจวบคีรีขันธ์ในระคุงแล้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้
ออกเรือจากเกาะหลักเวลาทุ่มหนึ่ง

ถ้าสามร้อยยอด

วันที่ ๑๕ เวลาเช้าถึงสามร้อยยอด ข้าพระพุทธเจ้าแวะขึ้นถ้ำ
และได้ตรวจดูพลับพลาเคหาฤทธาศน์ซึ่งได้โปรดให้สร้างขึ้นไว้ในถ้ำนั้น
ยังบริบูรณ์ดี เป็นแต่สีที่ทาเพดาลหะโดย ถ้ำที่ถูกแดดกระเทาะบ้าง

เมืองปราณ

เล็กน้อย เวลา ๓ โมง เช้าออกเรือมาทอดที่หน้าเมืองปราณ ได้แวะขึ้น
สืบถามในเรื่องจำหน่ายข้าหลวงและการปกครองบ้านเมือง ได้ความว่า
ข้าหลวงที่จำหน่ายนี้พอเพียงความต้องการ แลนาในป็นักคิดขึ้นกว่า
ปีกหลาย และการปกครองบ้านเมืองนั้นผู้รักษาเมืองก็ได้จัดตั้งกำนันผู้ใหญ่
บ้านแล้ว แต่ยังจัดไม่ถูกเหมือนกัน แต่การโจรผู้ร้ายก็เรียบร้อยราบคาบ
ถึงปล่อยโยโคกระบือได้สควกเหมือนกันกับเมืองประจวบคีรีขันธ์

การหาปลา

ที่ตำบลปากน้ำเมืองปราณนี้มีราษฎรมาก แต่เป็นคน
ประมงไม่อยู่ประจำที่ ระคุงจนมรสุมมากันยกเข้ามาตั้งทำปลาที่ตำบล
ยิสานแลเมืองสมุทรสงครามทั้งบ้านเรือนไว้ให้แต่บุตรภรรยาอยู่เฝ้า ต่อ
ระคุลมทะเลาก็ได้ออกไปตั้งละมูหาปลาที่เมืองปราณ แต่ที่เมืองปราณ
ไม่มีอาหารค่าน้ำ จะเป็นด้วยเหตุใดหาทราบเกล้า, ไม่ ถ้าหากว่าเก็บค่าน้ำ
ตามพิภักละมุที่เมืองปราณคงจะได้เงินหลวงปีหนึ่ง สัก ๕ ชั่ง ๑๐ ชั่ง แล
ไม่เห็นเปนที่เดือดร้อนอันใดแก่ราษฎร เพราะการทำละมุนี้ได้กำไรมาก
อนึ่งตึกหลวงที่สร้างไว้ที่ปากน้ำเมืองปราณนี้ อยู่ข้างซำรุชุดโหม
ไปบ้าง แต่หลวงปลัดผู้รักษาเมืองปราณแจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้าว่าได้
ตระเตรียมไม่ไว้แล้ว จะซ่อมในระคุงแล้งนี้ เวลาบ่าย ๓ โมงออกจาก
เมืองปราณ

ถึงกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๑ กันยายน ถึงกรุงเทพ ฯ ด้วยเดชพระบารมี
ปกเกล้า ฯ บรรดาผู้ที่ไปราชการด้วยกันมีความสุขสบาย แลราชการที่
ไปในครั้งนี้ก็เรียบร้อยตลอด อีกประการหนึ่งกรมทหารเรือได้จัดเรือ

แลคนใช้สอยตลอดจนเสบียงอาหารให้รับพระราชทานโดยความที่เต็มใจ
สงเคราะห์ทุกอย่างทุกประการ กับต้นภูดเบิกนายเรือก็ได้เอาเป็นฐานะ
คุณทุกอย่าง เป็นความยินดีของข้าพระพุทธเจ้าหาที่สุดมิได้

เทศาภิบาล

ราชการหัวเมืองปักษ์ใต้บัดนี้ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้
จัดเป็นมณฑลเทศาภิบาล คือ มณฑลนครศรีธรรมราชโปรดเกล้าฯ ให้
พระยาสุโขมัยนิจินิจเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ๑ มณฑลชุมพร
โปรดเกล้าฯ ให้พระยารัตนเสวีเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ๑ จัด
ทำนุบำรุงราชการบ้านเมืองอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ ราชการหัวเมือง
ปักษ์ใต้ซึ่งจะจัดต่อไปภายหน้า รวบรวมลงเป็นเนื้อเห็น เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่า

การบังคับผู้คน

๑ การปกครองหัวเมืองเหล่านี้อาจจัดให้เรียบร้อยได้โดยง่าย
เพราะพลเมืองนี้ใสเป็นคนว่าง่าย ถ้าจัดการให้แลเห็นเป็นที่ไว้วางใจว่า
จัดจริงแลเพื่อจะทำนุบำรุงมิให้กดขี่อื่นใด แล้วจะว่ากล่าวประการใดก็ว่า
ง่าย ไม่มีนิสัยที่จะดื้อดึงหรือเป็นเจ้าถ้อยหมอความอันใด ถ้าจะมีที่ยาก
ในส่วนตัวคนในท้องที่ ก็อยู่ในชั้นพวกบุคคลที่เป็นนายเคยกดขี่คุมเหง
ราษฎรด้วยการแสวงหาอาณาประโยชน์ โดยเชื่อตัวว่าเป็นผู้อยู่ในท้องที่
จำเป็นจำต้องได้เป็นมูลนายผู้คน ทั้งจะทำประการใดก็เป็นที่ยาก
ทางไกล การที่ทำนั้นไม่ใคร่ทราบถึงพระเนตรพระกรรณ แต่คนเหล่านี้
ก็มีน้อย เมื่อเห็นการที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดว่าจะเอาดีเอาจริงแลอาจส่ง
ข้าราชการออกไปจากกรุงเทพ ฯ ให้พอแก่ราชการได้ ที่จะกลับใจ
หันเข้าความดีก็จะมีมาก ผู้ใดกลับใจไม่ได้เอาตัวออกเสียจากราชการ
ไม่สักก็คนก็จะเรียบร้อยได้ตลอด แต่การที่จะจัดต่อไป ส่วนตัว
คนที่รับราชการ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังจะต้องการข้าราชการออกไป
จากกรุงเทพ ฯ อีก แต่ที่ต้องการมากนั้นเป็นคนชั้นขุนหมื่นที่จะไป
รับราชการในตำแหน่งนายอำเภอมากกว่าอย่างอื่น เพราะหากคนในท้องที่
ไม่ใคร่จะได้ แลพิเคราะห์ดูราษฎรมักจะพอใจเชื่อถือข้าราชการซึ่ง
ออกไปจากกรุงเทพ ฯ มาก

การผลประโยชน์แผ่นดิน

๒ การผลประโยชน์แผ่นดินในหัวเมืองปักษ์ใต้เหล่านี้
ยังได้น้อยกว่าที่สมควรเป็นอันมาก เพราะเหตุที่รั่วไหลไปเป็นกำไ

อากรฝิ่น สุรา
อากรบ่อนเบี้ย

เจ้าภาษีนายอากรซึ่งรับผูกขาดก็มาก ตกอยู่ในเป็นผลประโยชน์ผู้ว่าราชการกรมการก็มาก แลที่ทอดทิ้งเสียโดยไม่เก็บก็มาก แลที่ยังควรจะจัดขึ้นได้ ไม่ได้จัดทำบำรุงก็ยังมีมาก ทางที่จะคิดแก้ไขในการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินต่อไปนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าอากรฝิ่นไม่มีที่แก้ไข อันใดก็ว่าผูกเป็นมณฑลตั้งทุกวันนี้ อากรสุราถ้าให้ ข้าหลวงว่าประมูลที่มณฑลเงินจะขึ้นได้อีก แต่อากรบ่อนเบี้ยตามความกติการะทรวงพระคลังจะให้ว่าประมูลตามมณฑลก็ได้อยู่ แต่ในส่วนหัวเมืองปักข์ได้ขึ้นใจข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าเลิกเสียทีเดียวจะดีกว่า เพราะราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ คนพื้นเมืองที่เป็นคนเล่นเบี้ยเป็นคนจนโดยมาก ขึ้นที่บริบูรณ์ก็เป็นพ่อค้าไม่ว่าใครจะเล่นเบี้ย พิศระห์ดูจำนวนเงินอากรบ่อนเบี้ยเทียบกับหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ก็แลเห็นได้ว่าเงินต่ำกว่าหัวเมืองข้างในเป็นอันมาก เป็นต้นว่าเมืองสงขลาซึ่งเป็นใหม่มีพลเมืองกว่า ๗๐๐๐๐ เงินอากรบ่อนเบี้ยเพียง ๖๐ ชั่ง ต่ำกว่าหัวเมืองจัตวาเช่นเมืองสมุทรสาคร หรือเมืองนครไชยศรีก็เป็นเหตุเพราะคนไม่บริบูรณ์พอที่จะเล่นเบี้ย แลการบ่อนเบี้ยนั้นเป็นธรรมดาที่จะภาให้คนเกียจคร้านและประพฤติพาลเป็นโจรผู้ร้าย ทั้งทอนกำลังที่จะทำมาหากินให้บ้านเมืองบริบูรณ์ขึ้น ถ้าจะรวมเงินอากรบ่อนเบี้ยหัวเมืองปักข์ได้ทั้งมณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร เงินไม่เกินสามร้อยชั่ง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระราชทรัพย์ที่จะขาดไปไม่มากมายเท่าใดนัก ถ้าคิดบำรุงการทำการค้าขายขึ้นไม่กี่ปีเงินจะขึ้นกว่าที่ขาดเป็นอันมาก

ค่าที่ดิน

นอกจากอากรทั้ง ๓ ที่ว่ามาแล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินที่เป็นสิ่งสำคัญที่ควรจะต้องจัดให้ได้เงินมากยังมีอีกอย่าง ๑ คือ อากรค่าที่ดิน ที่ดินในหัวเมืองเหล่านี้ ที่จะเกิดประโยชน์แก่รัฐบาลได้อยู่ใน ๔ อย่างคือ ที่สวนอย่าง ๑ ที่นาอย่าง ๑ ที่ป่าอย่าง ๑ แลที่เหมืองอย่าง ๑ รวม ๔ อย่าง ทั้งที่เกาะเกิดอากรรังนกซึ่งได้เป็นประโยชน์แก่รัฐบาลอยู่เกือบเป็นอย่างสูงแล้ว

อากรรังนก

ที่สวน

๑ ที่สวนนั้นมีในเมืองหลังสวน เมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองสงขลา ๓ เมืองนี้เป็นมากกว่าเมืองอื่น ทุกวันนี้ไม่ได้เสียอากร

อย่างหนึ่งอย่างใด ถ้าจะคิดเก็บอากรขึ้นตามทางที่สมควรคงจะได้พระราชทรัพย์ขึ้นอีกปีละหลายร้อยชั่ง แต่วิธีที่จะเก็บนั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจะนับต้นทุนผลไม้เก็บอย่างอากรสวนหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ไม่ได้ ด้วยผลไม้ทางนี้ราคาถูกกว่าหัวเมืองข้างในหลายเท่า อีกประการหนึ่ง สวนทางนี้เป็นสวนป่า ที่ราษฎรไปตั้งหวงแทนทำแต่ในระคามีผลไม้นั้นโดยมาก เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรตั้งพิกัดเก็บตามกำหนดเนื้อที่ดิน แม้เก็บอย่างเดียวกับค่านาก็จะเป็นการสะดวกดี แลราษฎรไม่มีความเดือดร้อนอันใด

ที่นา

๒ ที่นานั้นมีทุกเมือง ต่างแต่มากน้อยบ้าง แต่เก็บเงินค่านาไม่ใคร่จะได้เต็มตามสมควรด้วยเหตุหลายประการ ตามที่ได้ไต่สวนทราบเกล้า ๆ นั้น คือ เมื่อแต่งข้าหลวงเสนาออกไปจากกรุงเทพฯ เก็บไม่ใคร่ทั่วถึง มีตัวอย่างเหมือน เช่นตำบลทะเลน้อยพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชต่อกับเมืองพัทลุง ที่เหล่านั้นราษฎรไม่ได้เสียค่านาหลายปี เพราะตัวข้าหลวงมักจะออกไปอยู่ครั้งหนึ่งคราวเดียว แล้วแต่งเสมียนทนายอยู่ทำการแทนตัวไม่มีความรู้แลความสามารถพอแก่การ บางทีก็เกิดเกียจแหย่งขึ้นกับกรมการเลยเป็นถ้อยความรุงรัง เงินหลวงซึ่งควรจะได้ก็เลยติดขัดไปด้วย บางเมืองที่มอบการเสนาแก่ผู้ว่าราชการเมือง ๆ แต่งกรมการออกเก็บอีกชั้นหนึ่ง ก็มักไปเกิดฉ้อฉนปีคั้งพระราชทรัพย์ด้วยไม่มีการตรวจตราจริงจังอันใด ว่าโดยที่สุจริตเก็บเงินค่านาอย่างฟางล่อยนั้นเองก็เป็นเรื่องที่ภาให้เก็บยาก แลขาดผลประโยชน์ของหลวงโดยมาก ที่นาที่ดีมักจะมีผู้มีบรรดาศักดิ์หรือผู้มีทรัพย์จับจองหวงห้ามเอาไว้จนเกินกำลังที่จะทำได้ โดยเหตุว่าต้องเสียค่านาแต่เท่าที่ทำส่วนราษฎรจะทำนาก็ทำที่ยาก ด้วยที่ติดไปเป็นของคนมั่งมีเสียหมดจะทำก็ต้องเสียค่าเช่า ถ้าหาไม่ก็ต้องเที่ยวเสาะแสวงหาที่นาออกไปไกลถิ่นฐานบ้านเรือน ได้ความลำบาก ภาให้สิ้นอุตสาหกรรมเสียโดยมาก ยังการที่เจ้าพนักงานจะประเมินรังวัดนา ก็เป็นอย่างยากที่สุดด้วยต้องประเมินทุกปี แลเฉพาะต้องประเมินในเวลาที่มีต่อชัง ปี ๑ ไม่ก็เดือน การเดินรังวัดนาฟางล่อยเหมือนกับให้เจ้าพนักงานไปเที่ยวต่อตามการซื้อขาย เจ้าพนักงานจะเอามาก เจ้าของนาไม่ยอม เจ้าพนักงานก็ต้องออกแรง

ลงเส้นกระแสนยานسوب ถ้าเจ้าพนักงานไม่อยากจะเหนียวก็ต้องว่ากล่าวให้ราษฎรยอมตามประเพณี ราษฎรจะยอมก็ต่อเมื่อเห็นได้เปรียบที่เจ้าพนักงานประเมินต่ำกว่าเนื่อนาที่ทำจริง การเป็นดังนี้ก็เป็นธรรมดาที่จะประเมินเนื่อนาได้น้อย แลเก็บเงินได้น้อยกว่าที่ควรจะได้โดยจริง ถ้าหากว่าเก็บเป็นนาคุ้มโคได้ แม้เรียกเพียงไรละสสิ่งเดียว ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อเป็นแน่ว่า เงินค่านาจะขึ้นได้อีกสักเท่าหนึ่ง เพราะเมื่อข้าพระพุทธเจ้าแะที่บ้านนาบอน ได้เรียกใบนาที่เจ้าพนักงานทำให้ราษฎรมาตรวจดูหลายฉบับ ไม่ได้พบเลยแต่สักฉบับเดียว ที่ปรากฏว่าราษฎรได้ทำนาถึงกิ่งจำนวนนาเดิม บางทีนาเดิม ๖ ไร่ คงเรียกค่านาแค่ ๒ งานก็มี การเป็นดังนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การเรียกค่านาอย่างฟางลอยนี้มีโทษมาก

ที่ป่า

๓ ที่บ้านนั้นก็มากบ้างน้อยบ้างทุกๆ เมือง แต่ที่จะเป็นประโยชน์ได้มากมีอยู่ ๓ แห่งคือ แม่น้ำหลวงเมืองกาญจนดิฐแห่ง ๑ แม่น้ำเมืองเทพาแห่ง ๑ เมืองพัทลุงแห่ง ๑ ที่เหล่านี้ไม่เบญพรณชนาคนใหญ่ ซึ่งจะเลื้อยเป็นกระดานอย่างเรียกว่า กระดานสิงคโปร์ ชื้อขายได้เป็นประโยชน์มาก ชัดอยู่แต่ยังไม่มีคนมีทุนรอนคิดทำเป็นการใหญ่ ได้ทราบเกล้าฯ ว่าเดิมพระยาวิชิตรภักดีว่าผู้ว่าราชการเมืองไชยาคิดจะตั้งโรงเลื่อยจักรที่เมืองกาญจนดิฐครั้งหนึ่ง แต่คิดไปไม่สำเร็จ ด้วยภาษีซึ่งจะต้องเสีย ๑๒ ชัก ๑ เกรงราคาที่เขาจะสู้กระดานสิงคโปร์ซึ่งเสียภาษีเพียงร้อยชักสามนั้นไม่ได้ แต่อย่างไรก็ดีสินค้าไม้ในหัวเมืองเหล่านี้ ถ้ามีคนไปตั้งทำคงจะเป็นประโยชน์ได้ เพราะการภาษีก็ไม่สำคัญอันใดจะลดหย่อนผ่อนเท่าใดก็ได้ เมื่อมีสินค้าเกิดขึ้นมาก เงินหลวงก็คงจะขึ้นมาก อนึ่งป่าในหัวเมืองเหล่านี้ ไซ้จะมีแต่ไม้สินค้าป้ออย่างอื่น เช่น หวาย ชัน แลน้ำมันยาง เป็นต้น ยังมีอีกเป็นอันมาก แต่ทุกวันนี้ราษฎรยังทำน้อยด้วยเหตุที่ถูกภาษีรบกวนอย่าง ๑ ด้วยเหตุที่พ่อค้ามีน้อยมักจะกดราคาด้วยเหตุที่ไปซื้อมาขายยาก ถ้าทำนุบำรุง กล่าวคือ จัดการภาษีเป็นราชาธิปไตยทำเอง เก็บแต่โดยพิทักษ์อันสมควร แลอุดหนุนให้การไปมาค้าขายง่ายขึ้น การค้าขายสินค้าของป่าคงจะเจริญขึ้นได้อีกมาก

ที่เหมือง

๔ ที่เหมืองนั้นก็มีแทบจะทุกเมือง แต่ที่จะทำให้เป็นประโยชน์ได้มากตามที่ทราบเกล้าฯ อยู่ทุกวันนี้ มีเหมืองดีบุกที่เมืองชุมพรแลเมืองหลังสวน เมืองนครศรีธรรมราช เหมืองเมืองชุมพรยังไม่มีผู้ใดทำ แต่เหมืองเมืองหลังสวนแลเมืองนครศรีธรรมราชนั้นผู้ว่าราชการเมืองผูกอากรที่bukแลลงทุนให้เงินทำทั้ง ๒ เมือง การเรื่องเหมืองนี้เป็นการทำยากด้วยไม่แน่นอน จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะต้องให้ข้าหลวงตรวจตราเอาความรู้ให้ได้ยิ่งกว่านี้ก่อน จึงจะพิจารณาเห็นการที่ควรจะทำจัดได้นัก

ภาษีต่าง ๆ

การภาษีอากรนอกจากอากรทั้ง ๓ อย่าง ที่ได้กราบบังคมทูลมาแล้ว คือ ฝิ่น สุรา บ่อนเบี้ยนั้น ที่เป็นการใหญ่มีอยู่ ๔ อย่างคือ ส่วยอย่าง ๑ อากรค่าน้ำอย่าง ๑ ภาษีเบิกร้างอย่าง ๑ ภาษีร้อยชักสามอย่าง ๑

การส่วย

การเก็บส่วยจากราษฎรนั้น ได้ความว่า แต่เดิมจัดคนสังกัดเป็นหมวดกอง มีเจ้าหมื่นนายหมวดเก็บเงินส่วยส่งเข้ามากรุงเทพฯ อย่างหัวเมืองข้างเหนือ แต่การจัดจางเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ ต่างเมืองโดยเหตุต่างกันคือ เมืองชุมพร เมืองหลังสวน เมืองไชยา เมืองกาญจนดิฐ ๔ เมืองนี้ ผู้คนที่ได้สังกัดสังกัดเป็นหมวดหมู่ไว้แต่เดิมสาบสูญไป ไม่ได้ชำระหมู่บวขึ้น จำนวนคนจำหน่วยเกือบหมดบาญชี เงินส่วยก็เป็นอันสาบสูญ มีแต่บาญชีตั้งค้างซับซ้อนมาหลายชั่วผู้ว่าราชการเมือง จะเร่งก็เห็นจะไม่ได้ เมืองนครศรีธรรมราชนั้นเมื่อครั้งสมเด็จพระยาออกไปจัดการแจกตัว คิดจะเลิกวิธีควบคุมคนเป็นหมวดหมู่อย่างโบราณเปลี่ยนมาควบคุมตามแขวงที่อยู่ แลให้อำเภอกำนันเก็บส่วยแทนเจ้าหมื่นนายหมวดเดิม ได้เลิกแบบเดิมแล้วแต่แบบใหม่หาได้จัดให้สำเร็จทั้งความคิดไม่ การเก็บส่วยก็เลยละลายเลิกสูญมา แต่เมืองสงขลาแลเมืองพัทลุงนั้น ผู้ว่าราชการเมืองแต่ก่อนคิดถ่ายเทไปเก็บเฉลี่ยคล้ายทำนองรับเหมาผูกขาด เก็บเงินส่วยเอากำไรเป็นอาณานิคมประโยชน์ จึงยังคงเก็บแลคงได้เงินส่วยเข้าพระคลังอยู่แต่ ๒ เมืองเท่านั้น แลการเก็บเงินส่วยจากราษฎรนี้มีปัญหายุ่งยาก การต่อไปจะควรเก็บหรือจะเลิก บัณฑิตนี้เป็นบัณฑิตใหญ่ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยว

กับเรื่องเก็บเงินชำระการตัวเลขหรือตรงกับคำที่มาแต่ภาษาฝรั่ง ที่เรียกว่าภาษีศัศเคน เมื่อประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลใน ร. ศ. ๑๑๔ ข้าพระพุทธเจ้าได้นำปัญหานี้ขึ้นหารือในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลครั้ง ๑ ก็ไม่ได้ความเห็นตกลงประการใด นอกจากเห็นเพียงว่าเก็บก็มีทางเสีย จะเลิกเลิกก็เป็นการใหญ่ ด้วยจะต้องแก้ไขตลอดจนการบังคับบัญชาควบคุมผู้คนแล้วราชการบ้านเมืองหลายอย่าง จำต้องคิดให้ตลอดโดยรอบคอบจึงจะเลิกได้ แต่ไม่ได้เป็นเรื่องอยู่ในระเบียบที่จะต้องปฎิบัติให้ตกลงในศก ๑๑๔ จึงได้ยุติเห็นไว้เพียงนั้น ความพิศดารแจ้งอยู่ในเนื้อเห็นซึ่งได้ทูลเกล้าฯ ถวายนั้นแล้ว เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้สวนการเรื่องนี้ในหัวเมืองปักษ์ใต้ จึงได้ประชุมข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองหลายคน ลองถามความเห็นถึงเรื่องที่จะจัดการเก็บส่วยในหัวเมืองปักษ์ใต้ต่อไปข้างหน้า ได้ความเห็นตกลงกันเป็นความ ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ เห็นว่าควรเก็บแต่เจดีย์ให้เสมอกัน เสมอกรวัดละ ๘ สลึง ชายโสดเก็บเพียงหกสลึง เทียบให้ใกล้เคียงวิธีแลศตราที่อังกฤษเก็บทางข้างทะเลตะวันตก แต่ต้องจัดเก็บให้พร้อมกันเหมือนกันทุกเมือง ข้อ ๒ เห็นควรคิดให้มีทางเบี่ยงตวงเงินส่วยล่อให้คนทำมาหากิน เป็นต้นว่าผู้ใดทำมาค้าขาย หรือประกอบเลี้ยงชีพอย่างใดซึ่งได้เสียภาษีอากรแก่รัฐบาลเกินกำหนดเท่าหนึ่งเท่าใดแล้วอย่าให้คนนั้นต้องเสียส่วยดังนี้

ความเห็นทั้ง ๒ ข้อนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไตร่ตรองดูยังไม่ปลงใจว่าเป็นการดีซึ่งควรจะทำได้โดยแท้ แต่อย่างไรก็ดี ในชั้นนี้การที่จะทำบำรุงผลประโยชน์อย่างอื่นเช่นเก็บเงินค่าน้ำให้ได้เต็มที่นั้น ก็ยังเป็นภาระหนักแน่นอยู่ในหน้าที่ข้าหลวง เรื่องเก็บส่วยควรคงไว้อย่างทุกวันนี้พอมีเวลาไตร่ตรองสักคราวหนึ่ง

ค่าน้ำ

อากรค่าน้ำในหัวเมืองเหล่านี้เป็นการเก็บยาก แลเป็นความเดือดร้อนอยู่แก่ราษฎรยิ่งกว่าหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ เก็บยากนั้นด้วยเครื่องมือทำปาณาติบาตทางนี้ ลักษณะแลชื่อซึ่งเรียกต่างกันกับเครื่องมือทำปาณาติบาตข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งตั้งเป็นพิภักดิ์ในพระราชบัญญัติ ถ้าเกิดเกี่ยงแย่งกันขึ้นในระหว่างนายอากรกับราษฎร ไม่มีอันใดเป็น

หลักที่จะตัดสิน แต่ข้าพเจ้านายอากรเป็นผู้มีอำนาจ ราษฎรก็ยอมเสียเปรียบอยู่เป็นธรรมดา ใช้แต่เท่านั้นในหัวเมืองบักซ์ใต้การทำปลาเป็นสินค้ำมีแต่กุ้งปลาทะเลเป็นพื้น ด้วยไม่มีลำน้ำหรือห้วยหนองคลองบึง บางซึ่งมีปลาชุกชุมอย่างหัวเมืองข้างเหนือ ราษฎรซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ลึกเข้าไปในลำน้ำ หรือเป็นชาวคอนอาไศรยเสาะหาปลาน้ำจืดได้พอเป็นอาหารบริโภค แต่กระนั้นยังต้องใช้เครื่องมือเช่นเบ็ดแลลุ่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะเหตุที่ปลาน้อยแลจับยาก ข้างฝ่ายนายอากรเอาพิกัดค่าเครื่องมืออย่างหัวเมืองข้างเหนือซึ่งเป็นที่ปลาชุมออกไปเก็บ ราษฎรต้องเสียค่าเครื่องมือมากกว่า แลได้ปลาเป็นประโยชน์น้อยกว่า ชาวหัวเมืองข้างเหนือ จึงเป็นความเดือดร้อน ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินดังนี้ทั่วทุกหัวเมือง เห็นด้วยเกล้าว่า การเก็บอากรค่าน้ำทางหัวเมืองบักซ์ใต้ ควรตั้งพิกัดแลจัดวิธีเก็บให้สมควรแก่ภูมิประเทศ อย่าเอาพระราชบัญญัติซึ่งตั้งขึ้นด้วยความรู้เห็นแต่ตามหัวเมืองซึ่งใกล้กรุงเทพฯ ไปใช้การจึงจะเรียบร้อย

ภาษีเบิจเสร์จ

ภาษีเบิจเสร์จในหัวเมืองบักซ์ใต้ตามวิธีที่เก็บอยู่ทุกวันนี้ เป็นการยุ่งยากแลตัดทางเจริญของบ้านเมืองอยู่ ด้วยเหตุผลคล้ายกับอากรค่าน้ำ กล่าวคือ ตามตราตั้งเจ้าภาษีเบิจเสร์จมีกล่าวชื่อสิ่งของซึ่งต้องภาษีหลายอย่างซึ่งไม่มีในหัวเมืองเหล่านั้น หัวเมืองเหล่านั้นมีของเป็นสินค้าหลายอย่างซึ่งไม่มีชื่อแจ้งไว้ในตราตั้งเจ้าภาษี เป็นเหตุให้เกิดเกี่ยงแย้งเนื่อง ๆ ฝ่ายข้างเจ้าภาษีเป็นผู้จะเอาเงิน ไปเก็บไม่ว่าสินค้าใดใด ข้างราษฎรร้องว่าสินค้าบางอย่างไม่มีชื่อในตราตั้งที่อนุญาตให้เก็บภาษี ผู้ว่าราชการเมืองจะตัดสินตามท้องตรา เจ้าภาษียิ่งร้องว่าเจ้าภาษีคนก่อน ๆ เคยเก็บมาได้ยังไง จะขอเก็บอย่างนั้น ถ้าหาไม่จะต้องร้องขาดเป็นการขัดข้องดังนี้ประการ ๑ อีกประการ ๑ ตามท้องตราเก็บภาษีเหล่านี้ อนุญาตให้เจ้าภาษีเก็บ เมื่อราษฎรพาสินค้าผ่านด่าน ทำนองเดียวกับด่านภาษีในลำน้ำเจ้าพระยา แต่หัวเมืองบักซ์ใต้ท้องที่ยืดยาวไปตามทะเล ลำน้ำที่ใช้เรือแพไปทางไกลได้มีน้อย เจ้าภาษีตั้งด่านเก็บที่ปากน้ำเมื่อสินค้าจะออกทะเลไม่พอแก่การ ต้องเข้าไปตั้งด่านข้างในลัดทางเมื่อสินค้าจะเข้ามาแต่แขวงเมืองอื่นหรือจะ

แยกไปเมืองอื่นอีกทางหนึ่ง คอยรบกวนเก็บภาษีจากราชรัฐ ทั้งสินค้าซึ่งหามาใช้เองหรือจำหน่ายขายไปต่างเมือง ใต้แต่เท่านั้น บางทีถึงกลายเป็นออกใบอนุญาตให้ราชรัฐไปหาสินค้าก็มี มีตัวอย่างเช่นนี้ ที่เมืองกาญจนบุรี เสือกระจุกเป็นสิ่งที่ต้องภาษีที่ หลังกลายเป็นถ้าราชรัฐจะไปเก็บกระจุกมาสานเสื่อต้องไปขอตัวเจ้าภาษีดังนี้ ข้าราชการผู้ทราบดีเห็นด้วยกล่าวว่า ภาษีเบิจเสร้างี้ ก็คือภาษีขาออก กล่าวคือสินค้าอย่างใดออกจากเมืองก็ชักภาษีไว้เป็นประโยชน์ของรัฐบาลบ้าง ไม่ใช่ภาษีซึ่งเก็บแต่สิ่งของใช้ในเมืองนั่นเอง

แก้ภาษีเบิจเสร้าง

ก็แลสินค้าซึ่งจะเกิดได้จากในพื้นที่เมือง ก็ด้วยราษฎรพากันทำ ถ้ารัฐบาลยิ่งอุดหนุนให้ทำมากขึ้น สินค้าก็จะมากขึ้น ผลประโยชน์แผ่นดินก็จะมากขึ้น บ้านเมืองก็ย่อมจะเจริญขึ้นด้วยเป็นธรรมดา ด้วยเหตุเหล่านี้ การเก็บภาษีสินค้าขาออกเป็นการสำคัญอย่าง ๑ ซึ่งควรจะต้องจัดการแก้ไข แม้เงินจะตกต่ำไปบ้างในชั้นแรก ก็ควรจะคิดจัดการเก็บให้สะดวกแก่ราษฎรที่จะทำมาค้าขาย คือเก็บแต่เมื่อเวลาจะออกจากเมืองไปทางทะเลอย่างเดียว ใต้แต่เท่านั้นในเมืองใดซึ่งพ่อค้าจะรับซื้อสินค้ายังมีน้อย ควรที่รัฐบาลจะตั้งราคาย่างต่ำเป็นประกันรับซื้อสินค้าของราษฎรที่จะทำมาขาย ให้เชื่อได้ว่าทำมาคงไม่เสียเปล่าดังนี้ จะทำนุบำรุงการค้าขายเพาะปลูกขึ้นได้โดยมาก

ภาษีย่อยชักสาม

ภาษีย่อยชักสามนั้นเคยเก็บกันยุ่งเหยิงมาก เหมือนดังเมืองสงขลา กับเมืองพัทลุง สินค้าต่างประเทศเข้าเมืองสงขลาเก็บขึ้นหนึ่ง แล้วถ้ามีผู้รับสินค้าเหล่านั้นเข้าไปขายเมืองพัทลุง เจ้าภาษีเมืองพัทลุงยังเก็บอีกขึ้นหนึ่ง เช่นที่กราบบังคมทูลมาแล้ว แลข้าราชการเจ้ายังสงสัยว่าจะไม่เก็บแต่สินค้าซึ่งตรงมาแต่เมืองต่างประเทศ สินค้าต่างประเทศซึ่งมาแต่เมืองในพระราชอาณาเขต บางทีจะถูกภาษีย่อยชักสามเข้าด้วย การที่จะจัดแก้ไขในเรื่องภาษีย่อยชักสามนี้ ก็ไม่มีอันใด นอกจากให้เก็บตามที่ตรงกับพระราชบัญญัติ

จัดการภาษีอากร

การเรื่องภาษีอากรทั้งปวงตามที่ได้กราบบังคมทูลมานี้ ข้าราชการมีความยินดีที่ได้ทราบความเมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ว่ากระทรวงพระคลังกำลังคิดที่จะจัดการแก้ไขโดยเต็มกำลังแลในทาง

ที่ตี กล่าวคือ จะเลิกการผูกขาดภาษีอากรทุกอย่าง นอกจากบางอย่าง
ซึ่งจะเลิกยังไม่ได้ และจัดทำกรภาษีอากรเป็นการราชาธิปไตยอยู่ใน
ความตรวจตรารับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาล ทั้งจะแก้ไขวิธีเก็บ
แลพิกัตตราให้สมควรแก่ภูมิประเทศด้วย การภาษีอากรหัวเมือง
ปักข์ไต้คงจะเรียบร้อยขึ้นทุกที

การยุติธรรม

๕ การศาลพิจารณาแลพิพากษาคะติในหัวเมืองปักข์ไต้
เหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดู เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า จะจัดให้
เรียบร้อยกว่าหัวเมืองมณฑลอื่น ๆ เป็นอันมากด้วยราษฎรในพื้นที่เมือง
ไม่ใคร่จะเป็นเจ้าถ้อยหมอกวาม และบังคับบัญชาว่ากล่าวง่าย สงเกตดู
แต่ในเมืองสงขลาตั้งแต่มีข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการ โจรผู้ร้ายสงบ
ความนครบาลแลความอาญาในโรงศาลเกือบจะไม่มี มีแต่ความแพ่ง
ถึงความแพ่ง ความซึ่งเกิดขึ้นตามท้องที่มีนายอำเภอซึ่งจัดออกไปตั้ง
อยู่ใหม่ เกิดขึ้นเท่าใดนายอำเภอว่ากล่าวเปรียบเทียบก็ตกลงไปโดย
ความเชื่อถือของคู่ความ ไม่ใคร่จะต้องส่งเข้ามาถึงศาลเมือง ในหัวเมือง
อื่น ๆ นอกจากเมืองสงขลา เมื่อข้าหลวงได้จัดการปกครองท้องที่เป็น
แบบแผนก็คงจะเป็นอย่างเดียวกัน ในชั้นนี้เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าในมณฑล
หนึ่ง มีข้าหลวงยุติธรรมสักคนหนึ่ง กับผู้ช่วยสักคนหนึ่ง ให้เที่ยวเดิน-
ตรวจตราชำระตัดสินถ้อยความตามหัวเมืองในมณฑลคงจะพอแก่ราชการ

การโยธา

๖ การโยธานั้น ที่สำคัญควรริบคิดในเวลานี้ คือ การ

โทรเลขอย่าง ๑ การเดินเรือเมล์อย่าง ๑ กับการทำทางเกวียนอย่าง ๑

โทรเลข

การโทรเลขได้กะเสร็จหมดแล้ว คือ ตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ลง
ไปจนเมืองกลันตันสาย ๑ แยกที่เมืองชุมพร ไปเมืองกระและต่อลงไป
จนเมืองภูเก็ตสาย ๑ แยกที่เมืองสงขลาไปไทรบุรีสาย ๑ สายโทรเลข
ในเวลานี้มีแต่กรุงเทพ ฯ ตลอดไปจนเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว แต่ทำ
ไม่ตีใช้ไม่ได้สะดวก กำลังจัดการซ่อมอยู่ สายที่จะต่อออกไปจากสายที่มี
แล้วนั้น ถ้ากรมโยธาส่งลวดเดินสิ้นสุดเตอร์ทัน ข้าพระพุทธเจ้าหวังใจ
ว่าจะแล้วเสร็จใน ร.ศ. ๑๑๖

เรือเมล์

การเดินเรือเมล์ตามหัวเมืองปักข์ไต้เหล่านี้เป็นการสำคัญ
ยิ่งนัก เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจำเป็นจะต้องรีบคิดอ่านให้สำเร็จให้จงได้

เพราะถ้าให้มีเรือเมล์ไปมากับกรุงเทพ ฯ ได้เสมอ ทางราชการบ้านเมือง
ที่จะจกก็จะสะดวก ทั้งการค้าขายเพาะปลูกในบ้านเมืองซึ่งจะทำนุบำรุง
ก็จะเจริญได้โดยเร็ว โดยเหตุที่สินค้าจะออกได้ง่าย จะจำหน่ายได้ราคา
สูงกว่าเดิมนั้น ก็จะทำให้คนลงทุนลงแรงค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ
การเดินทางเรือเมล์หัวเมืองปักษ์ใต้ทุกวันนี้มีเรือพุกเก็ตติงาของพระวรวงษ์-
เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เดินอยู่ลำหนึ่ง เรือสุขสวัสดิ์ของ
พระยาไชยาเดินอยู่อีกลำหนึ่ง เรือเหล่านี้เป็นเรือเล็กแลไม่มีกำหนด
ไปมาแน่นอน แลเดินเพียงเมืองสงขลาไปมากับกรุงเทพ ฯ การที่ทำ
ก็ทำนองอย่างแต่เรือจ้าง กล่าวคือ ได้กำไรก็เดิน ไม่มีกำไรก็หยุด
ที่ใดจะหากำไรได้จึงแวะ ไม่ทำโดยทางความกึกทำนุบำรุงผลประโยชน์
บ้านเมืองยืดยาวถึงความต้องการของรัฐบาล เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการ
เรือเมล์เดินทางหัวเมืองปักษ์ใต้ทางนี้ ถ้าจะให้ประโยชน์แก่ราชการ
บ้านเมืองจริง ๆ จะต้องจัดตั้งขึ้น คือ

ข้อ ๑ จะต้องมีเรือขนาดจุสามพันสี่พันห้าร้อย ๒ ลำ มี
ระวางบันทุกสินค้าและมีห้องสำหรับคนโดยสารด้วย

ข้อ ๒ เรือทั้ง ๒ ลำนี้ให้เดินมีกำหนดแน่นอน คือ ในวันนั้น
ให้ถึงที่นั้น ๆ ดังนี้ ตั้งต้นออกจากกรุงเทพ ฯ ไปแวะชุมพร หลังสวน
ไชยา นครศรีธรรมราช สงขลา ตานี สายบุรี กลันตัน ตรัง กานู เขมามัน
แลสิงคโปร์ เป็นที่สุด ขากลับก็ให้เดินดังนี้

ข้อ ๓ ตามหัวเมืองที่เรือเมล์จะแวะเหล่านี้ ถ้ามีพ่อค้า
ตั้งโรงและมีเรือรับส่งสินค้าอยู่แล้วดีแล้วไป ที่ไม่มีรัฐบาลควรปลูก
โรงพักสินค้าแลจัดเรือลำเลียงไว้ให้พ่อค้าแลคนในพื้นเมืองเช่า เก็บแล
ส่งของลงเรือเมล์

แต่การที่จะจัดตั้งเห็นด้วยเกล้า ฯ จนี้ เกรงอยู่ว่าบริษัทหรือ
เอกชนจะทำโดยลำพังไม่ได้ ด้วยในครั้งแรกคงจะขาดทุนอย่างน้อย ๆ
ปี ๑ หรือ ๒ ปี เพราะเป็นการใหญ่ต่อชักให้การค้าขายเจริญขึ้นได้ จึง
จะค่อยได้กำไรยิ่งขึ้นโดยลำดับ โดยการจะเป็นเช่นนี้เห็นด้วยเกล้า ฯ
ว่าควรที่รัฐบาลจะยอมออกเงินอุดหนุนบริษัทหรือผู้ใดซึ่งจะรับทำการ
นั้นบ้างอย่างที่รัฐบาลอื่น ๆ ทำอยู่เป็นแบบอย่าง เพราะถ้าการเดินทาง

ทำทาง

เรือเมล์นี้สำเร็จได้ ที่สุดจะเป็นประโยชน์แลแผนกำไรแก่รัฐบาลเป็นอันมาก การเรื่องเรือเมล์นี้ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจะต้องคิดจัดโดยเร็ว

การทำทางเกวียนนั้น มีทางเกวียนเดินได้แต่เพชรบุรีลงไปเพียงกำเนินคนพุดต่อนั้นลงไป ไม่มีที่ใช้เกวียนแห่งใดนอกจากที่ตำบลร่อนพิบูลแขวงเมืองนครศรีธรรมราช พวกจีนใช้เกวียนขนแร่อยู่ มีระยะทางไม่กี่ร้อยเส้น ถ้าจะทำทางเกวียนในหัวเมืองเหล่านี้ก็ไม่ยากเย็นอันใดถ้าทำขึ้นแล้วคงจะเป็นประโยชน์เป็นอันมาก แต่เหตุใดจึงไม่ได้ทำกันมาแต่ก่อนก็แปลไม่ออก ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่ถามตามผู้ว่าราชการเมืองได้ความว่า อยากจะทำเลบางที่ถึงได้ลองทำเกวียนขึ้นใช้ แต่ว่าราษฎรไม่เอาอย่าง ก็เป็นอันต้องเลิกกันไป การที่จะขนส่งสินค้าต้องใช้แรงคนหาบหาม หรือมิดนั้น ต้องจ้างช้างบันทุกเปลืองค่าใช้จ่ายเป็นอันมาก เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าทางเกวียนในหัวเมืองบักซ์ไต้่น่าจะคิดทำเป็นอย่างยิ่ง ถ้าทำได้แล้วจะเป็นประโยชน์เป็นอันมากที่สุด ทางเกวียนซึ่งเป็นสายสำคัญในหัวเมืองบักซ์ไต้ ก็คือ ตามทางสายโทรเลขที่ทำไปควรคิดให้เป็นทางเกวียนเดินได้ด้วย ทางแต่เมืองชุมพรไปเมืองกระนั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระยารัตนเสวีเป็นแม่กองทำแต่คราวเสด็จพระราชดำเนินใน ร.ศ. ๑๐๙ เกือบจะสำเร็จอยู่แล้ว ถ้าทางสายนี้ทำสำเร็จใช้เกวียนได้จะเป็นประโยชน์แก่เมืองกระแลเมืองชุมพรหลายอย่าง ด้วยสินค้าบางอย่าง คือ ปลาเค็มแลเกลือเป็นต้น เป็นของขายทางหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกได้ราคาแรง แต่ทุกวันนี้ผู้บันทุกสินค้าไปขายยังมีน้อย ด้วยทางไปมายาก ทางแต่สงขลาไปไทรบุรีนั้นก็เป็นการใหญ่อยู่ที่จะต้องทำสะพานตั้งกราบบังคมทูล ฯ มาแล้ว แต่ทางสำคัญมีอีกสาย ๑ คือ ตัดแต่เมืองนครศรีธรรมราชผ่านเมืองพัทลุงไปลงเมืองตรัง ทางสายนี้ถ้าบ้านเมืองเจริญคงจะเป็นทางรถไฟได้สาย ๑ ในภายหน้า แต่การทำทางสายนี้หรือตรวจทางซึ่งสมควรจะทำต่อออกไปจะต้องมีพนักงานแผนที่ออกไปตรวจตราให้ตลอดจึงจะประมาณการหนักเบาที่จะต้องทำได้

ข้อความตามที่ได้กราบบังคมทูลมาในรายงานตรวจราชการหัวเมืองบักซ์ไต้ฉบับนี้ อาศัยรู้ตามความรู้เห็นที่ได้ไปแต่เพียงแห่งละไม่กี่วัน บางทีจะยังคลาดเคลื่อนด้วยยังไม่รู้เท่าถึงการรอบคอบไปทั่ว

ทุกอย่าง แม้จะพลั้งพลาดขาดเหลือประการใด พระราชาอาญาไม่พิน
เกล้า ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.ช. ๒๖ ๗๕ ๗๖ ๗๗*

เสนานบดีกระทรวงมหาดไทย